

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

А. А. АЛТЫМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ ИНСТИТУТУ

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 09.22.657

Кол жазма укугунда
УДК 101.1:37.01(575.1(043))

Козубекова Чынарбубу Стамбековна

**ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ФИЛОСОФИЯЛЫК
РЕФЛЕКСИЯНЫН ӨҢҮТҮНДӨ**

09.00.11 – социалдык философия

философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
афторефераты

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун онтология жана гносеология бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчилери:

Жумагулов Мааметайып Жумагулович
философия илимдеринин доктору, профессор

Карабукаев Кадыркул Шаршеевич
философия илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун гносеология жана онтология бөлүмүнүн жетектөөчү илимий кызматкери

Расмий оппоненттер:

Алымкулов Марат Сапарбекович
философия илимдеринин доктору, доцент,
Ж. Абдрахманов атындагы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу кафедрасы

Эркинбеков Кылычбек Эркинбекович
философия илимдеринин кандидаты, доцент,
Кыргыз Республикасынын эл аралык университетинин Бишкек инновациялык колледжинин директору

Жетектөөчү мекеме:

И. К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын философия жана коомдук илимдер кафедрасы (720020, Бишкек ш., Ахунбаев көчөсү, 92)

Диссертациялык иш 2024 жылдын 19 апрелинде саат 13:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтуна жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) жана маданият таануу, искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а. Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасында (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасында (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан <https://vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr> таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 18 мартында таратылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
философия илимдеринин кандидаты, доцент**

З. А. Алымкулов

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Жалпы планеталык мүнөзгө ээ болгон азыркы глобалдык маселелердин ичинде, тагыраагы адамзаттын жашоо-турмушунун шарттары, социомаданий, экономикалык өнүгүүсү эле эмес, цивилизациялардын андан аркы тагдыры да көз каранды болгон экологиялык маселелер эбак эле алдынкы планга чыкты. Аталган маселелердин тизмеси эле олуттуу тынчсызданууну жаратат: булар – курчап турган чөйрөнүн катастрофалык булгануусу, климаттын өзгөрүүсү, биологиялык көп түрдүүлүктүн төмөндөөсү, жаратылыш ресурстарынын түгөнүүсү, демографиялык процесстер ж.б. табияттык чөйрөгө карата болгон басымды күчөтүп, анын деградациялануусуна алып келуу менен адамзатка олуттуу коркунуч туудуруда.

Ошондуктан ааламдашуу процесси цивилизациянын өнүгүүсү менен эле эмес адамзатка болгон терс чакырыктардын, анын ичинде экологиялык кризистердин пайда болуусу менен да мүнөздөлүүчү азыркы реалдуу дүйнөдө сапаттуу экологиялык билим берүүнүн зарылчылыгы болуп көрбөгөндөй актуалдуулукка ээ болду. Ошону менен бирге экологиялык билим берүү системасынын өнүгүүсүндө олуттуу маселелер камтылган, анткени азыркы мезгилде өнүккөн өлкөлөрдөгү экологиялык билим берүү биринчи кезекте индустриалдаштыруу доору үчүн мүнөздүү болгон социалдык өнүгүүнүн принциптери менен түшүнүктөрүнө негизделген, азыркы талаптар менен чакырыктарга жооп бербейт. Ал мурункудай эле прагматикалык ыкмалар менен керектөөчүлүк кызыкчылыктарга багытталып, аталган жагдайга байланыштуу идеяларга жана универсалдуу рынокту көздөй умтулуп, утилитардык рыноктук баалуулуктарынын үстөмдүгүнө негизделип, дүйнөнүн ааламдашуусунда табиятты кыйратуучулук тенденцияларын өзгөртө албайт.

Баса белгилей кетүүчү нерсе, экологиялык кризис адамдын табиятка болгон керектөөчүлүк карым-катнашынын натыйжасы эле болуп эсептелбестен, өзүнө руханий кризистин белгилерин, жалпы эле билим берүү системасынын өзгөрүүсүн да камтып турат. Билим берүүнүн улам жаңы ыкмалары иштелип чыкканына жана билим берүү процессине ар кыл цифралык жана интерактивдик каражаттар киргизилип жатканына карабастан билим берүүнүн жалпы деңгээли түшүп, билим берүү минималдуу чыгым менен максималдуу пайданы алууга багытталган кыйла кууш адистешкен мүнөзгө ээ болууда. Демек, билим берүүнүн деңгээлинин төмөндөшү, анын тарланышы, адистешүүнүн чектелиши менен катар – коркунучтуу тенденция пайда болду, себеби сапаттуу толук кандуу билим берүү билимдин белгилүү бир жыйындысы менен кесипкөйлүк жөндөмдөргө ээ болуусу эле эмес, терең жана ар тараптуу талдоо жүргүзүүгө жөндөмдүү, жоопкерчиликти инсанды калыптандырууда. Адамдын билим алуусунун деңгээли, сапаты анын акыл-эсинин кендиги эле эмес, дүйнөгө болгон көз карашынын бүтүндүгүндө, социалдык жана табигый реалдуу сынчыл көз караш менен кароо жөндөмдүүлүгүндө, ырааттуу жана логикалык жактан ой жүгүртүүсү маданиятынын деңгээлин аныктап турат. Жогоруда айтылгандардын баарын

тар адистештирилген билим берүүдө ишке ашырууга мүмкүн эмес. Экологиялык билим берүү туурасында айта турган болсок, ал илимий-практикалык билимдердин биримдигинин негизиндеги экологиялык билим берүүнү калыптандыруу менен кеңири көз карашка ээ, билимдүү адамды талап кылары бышык. Экологиялык билим берүүнүн маанилүүлүгү анын бүтүн жана терең экологиялык аң-сезимдин калыптануусуна, табиятка карата оң маанайдагы эмоционалдык-баалуулук карым-катнаштарга багытталган, аларсыз глобалдуу экологиялык маселелерди чечүүдө олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болот.

Экология илимин социумдун жаратылыш чөйрөсү менен өз ара аракеттенүүсүн философиялык түшүнүү чөйрөсүнө интеграциялоо учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Б.а. экологиялык аң-сезимдин, маданияттын, билимдин калыптануусу жана экологиялык маселелерди чечүү илимдин философиялык негиздерине гана таяна ала тургандыгы айдан ачык.

Белгилей кетүүчү нерсе, илимдин философиялык негиздери айныксыз түрдө тарых процессинде адамзаттын өнүгүү деңгээли боюнча трансформацияланат. Демек экологиянын философиялык негиздеринин алмашуусу болуп өтөт, ал эми азыркы мезгилде ал глобалдык экологиялык кризистин себептерине жана ыктымалдуу натыйжаларына маани берүү зарылчылыгы менен шартталган. Аталган кризиске философиялык көз карашта баа бере турган болсок анын бирден-бир негизги себептеринен болуп, антропоцентризм эсептелет б.а. негизги философиялык жана дүйнөгө болгон көз караштын принципине ылайык адам планетада болуп жаткан окуялардын өзөгү жана ааламдын толтосу катары каралат. Антропологиялык принципке негизделген экология көңүл борборуна биосферанын гармониялуу жана бүтүн жашоосун эмес, адамдардын табияттагы башка биологиялык түрлөргө дайыма зыян келтирүү менен ыңгайлуу жашап кетүүсүн коет. Экологиянын философиялык негиздерин антропоцентризмден биоцентризмге алмаштыруу зарылчылыгы эбак эле бышып жетилген. Биоцентризмдин негизи табияттын кызыкчылыктарынын адамзаттын кызыкчылыктарынан артыкчылыгы туурасындагы идея, адам табияттын кожоюну эмес, анын бир бөлүгү катары каралышы керек. Жаңы цивилизациялык жана табияттык реалийлер, глобалдык экологиялык кризис коркунучу билим берүүдө, анын ичинде экологиялык билим берүүдө да жаны ыкмаларды талап кылышат.

Аталган өңүттө экологиялык билим берүүнү изилдөө азыркы ааламдын өнүгүүсүндө приоритеттүү багыттарга ээ болуп, ойломдун, экологиялык аң-сезимдин, экологиялык дүйнөгө көз караштын трансформациялануусун жана коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн экологиялык кризистен чыгуунун жолдорун издөөнү шарттап, экологиялык билимдерге ээ болгон бүтүн дүйнө таанымдын калыптануусун көрсөтүп турат. Экинчи жагынан, социотабияттык системадагы айныксыз процесстерге алып келүүчү процессти аңдап билүү, ага ылайык адамзаттын жашоо-турмушунун шарттарын кыйратуу экологиялык маселелерди, албетте анын ичинде экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздери аркылуу чечүүгө өзгөчө көңүл бурууга шарт түзөт. Экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздерине маани берүү

маселеси «адам-коом-табият» системасынын карым-катнаштарындагы зарыл социомаданий, экологиялык ж.б. процесстерди аныктоочу белгилүү бир методологияны, баалуулук багыттарды, дүйнө көз караштык парадигмаларды, билимдерди иштеп чыгууда абдан маанилүү болуп саналат.

Жогоруда айтылгандын баардыгы диссертациялык изилдөөнүн тандалып алынган темасынын актуалдуулугун тастыктап турат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүүчү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илим-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тармактык илимий программаларына жана КР УИАнын акад. А.А.Алтымышбаев атындагы Философия институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн объектиси болуп экологиялык билим берүүнүн социалдык-философиялык табияты жана анын логико-гносеологиялык реконструкциялары болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети - экологиялык билим берүүнүн социалдык-философиялык маңызын концептуалдык өңүттөн андоонун теоретико-логикалык ыкмалары жана түшүнүктүк формалары.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты болуп глобалдык масштабдагы эле эмес, Кыргыз Республикасынын чектеринде локалдык деңгээлде экологиялык билим берүүнүн калыптануусу менен байланышкан маселелерге, анын өзгөчөлүктөрүнө социалдык-философиялык талдоо жүргүзүү эсептелет. Аталган максатка жетүү үчүн изилдөөнүн төмөнкүдөй **милдеттери** коюлду:

- социотабияттын өнүгүүсүн эске алуу менен “экологиялык билим берүү” түшүнүгүнө теориялык-методологиялык интерпретация жүргүзүү;
- экологиялык аң-сезим менен экологиялык билим берүүнүн өз ара байланышын ачып берүү;
- экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздерин аныктоо;
- глобалдык экологиялык кризисти алдын алууга жана адамзаттын жашап кетүүсүн камсыз кылууга шарт түзгөн негизги факторлорду ачып берүү;
- жаңы экологиялык аң-сезимдин жана планетанын масштабындагы экологиялык билим берүүнүн калыптануусуна тоскоолдук кылуучу себептерди аныктоо;
- азыркы экологиялык билим берүүнүн тарыхый жана менталдык негиздери катары кызмат кылуучу кыргыздардын салттуу экологиялык билимдеринин өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
- Кыргызстандын тарыхынын советтик жана азыркы мезгилдеринде кыргыз этносунун маданиятынын жана экологиялык аң сезиминин экологиялык билим берүүгө трансформацияланышынын өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргызстанда азыркы мезгилге чейин экологиялык билим берүү маселесине арналган комплекстүү философиялык изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Аталган иш белгилүү бир деңгээлде аталган боштукту толуктап турат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгына төмөнкү жоболорду таандык кылууга болот:

- социотабияттын өнүгүүсүн эске алуу менен “экологиялык билим берүү” түшүнүгүнө теориялык-методологиялык интерпретация жүргүзүлдү;
- экологиялык аң-сезим менен экологиялык билим берүүнүн өз ара байланышы ачылып берилди;
- экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздери аныкталды;
- глобалдык экологиялык кризисти алдын алууга жана адамзаттын жашап кетүүсүн камсыз кылууга шарт түзгөн негизги факторлору ачылып берилди;
- жаңы экологиялык аң-сезимдин жана планетанын масштабындагы экологиялык билим берүүнүн калыптануусуна тоскоолдук кылуучу себептери аныкталды;
- азыркы экологиялык билим берүүнүн тарыхый жана менталдык негиздери катары кызмат кылуучу кыргыздардын салттуу этномаданиятынын жана экологиялык аң-сезиминин өзгөчөлүктөрү ачып берилди;
- Кыргызстандын тарыхынын советтик жана азыркы мезгилдеринин экологиялык билим берүүсүндөгү кыргыз этносунун маданиятынын трансформациясынын өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Илимий жанылыка коргоого сунуш кылынган кээ бир жоболорду, диссертацияда берилген корутундуларды да кошууга болот.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери. Изилдөөнүн негизин экология жана экологиялык билим берүү менен байланышкан чет элдик жана ата-мекендик философиялык, экологиялык, саясий, табигый илимий жана социологиялык ойломдун өкүлдөрүнүн эмгектери, идеялары, көз караштары жана жоболору түздү. Изилдөө процессинде илимий таанымдын системалык, тарыхый, формалдык-логикалык жана башка методдору, андан тышкары цивилизациялык ыкма колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын теориялык жана практикалык мааниси экологиялык билим берүү маселелери туурасындагы социалдык-философиялык билимдердин кеңейүүсүндө жана тереңдөөсүндө турат. Социалдык-философиялык концепцияга жалпыланган изилдөөдө алынган натыйжалар Кыргызстанда, башка өлкөлөрдө да экологиялык билим берүүнүн көйгөйлөрүн талдоодо колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн корутундулары жана натыйжалары, ошондой эле эмгекте колдонулган теориялык-методологиялык принциптер жана ыкмалар философия, экология, экологиялык билим берүү, глобалистика, маданият философиясы, маданият таануу ж.б.у.с. атайын курстарды түзүүдө жана лекциялык курстарда колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, алар бул тема боюнча кийинки изилдөөлөргө жана Кыргызстандын экологиялык саясатын иштеп чыгууга негиз катары колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кыргызстандагы билим берүү жана тарбиялоо системасына экологиялык билим берүү киргенден баштап азыркы күнгө чейин адистердин иши толугу менен конкреттүү көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган, ал эми гуманитардык

жааттагы маселелерди практикалык жактан чечүү үчүн философиянын эн пайдалуу экени четке кагылбаса да толук бааланбай келет. Ошол эле учурда экологиялык билим берүүнүн тарбиялык бөлүгү адаттан тышкары педагогиканын, салттуу билим берүү процессинин компетенциясына кирет, бул туура эмес. Толук кандуу экологиялык билим берүү үчүн педагогикадан жана табигый илимдердин комплексинен тышкары маданият таануу, философия, этика жана эстетика ж.б. гуманитардык илимдерди тартуу зарыл. Ошондуктан экологиялык философия же экология философиясы сыяктуу интегралдаштырылган дисциплиналарды иштеп чыгуу абзел.

2. Экологиялык аң-сезим инсандын да, бүтүндөй коомдун да экологиялык жүрүм-турумун, экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган алардын конкреттүү иш-аракеттерин, же тескерисинче, аракетсиздигин аныктайт. Ар кандай иш-аракеттер белгилүү бир жүрүм-турумдун, конкреттүү адамдардын иш-аракетинин алкагында жүзөгө ашырылат, алар реалдуу экологиялык кырдаалда болуу менен аны тигил же бул баалуулуктар системасы аркылуу аныктап, баалашат, жалпысынан алардын жүрүм-турумун, анын мүнөзү, жаратылышка болгон мамилеси каралат. Экинчи жагынан, экологиялык жүрүм-турумдун мүнөзү жана багыты экологиялык билимдин сапаты жана мүнөзү, баалуулуктар системасы менен гана аныкталбастан, объективдүү субъективдүү мүнөздөгү факторлордун жалпы таасиринин натыйжасы болуп саналат. Экологиялык саясаттын негизи катары кызмат кылган экологиялык аң-сезим, ошондой эле экологиялык билим берүү консервативдүү же прогрессивдүү болушу мүмкүн. Бирок экологиялык аң-сезим абсолюттук эмес, салыштырмалуу жана динамикалык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү саясий, социалдык-экономикалык жагдайларга жана реалдуу экологиялык кырдаалга көз каранды болгондуктан, анын өнүгүшү азыркы учурда да көптөгөн тышкы жагдайлар менен глобалдык өзгөрүүлөргө көз каранды.

3. Адамдар керектөөсүз жашай албайт, ал эми өндүрбөй керектөө мүмкүн эмес. Өндүрүш , керектөө да сөзсүз түрдө жаратылышка кандайдыр бир зыян келтирүү менен коштолот. Бул адам жашоосунун негизги карама-каршылыктарынын бири болуп саналат, ал иш жүзүндө жаратылыш чөйрөсүнө зыян келтирбестен жашай албайт, себеби ал өзүнүн жашоосуна керек каражаттарды жаратылыштан алат. Зарыл болгон дээрлик бардык өндүрүш иши тигил же бул даражада жаратылышка зыян келтирүү менен байланышкан. Демек, адам баласынын өнүгүүсүнүн азыркы этабында өндүрүүнү токтото албайт, анткени бул принципалдуу түрдө мүмкүн эмес. Маселени чечүү, мамлекеттердин өнүгүү деңгээлине карабастан, иш-аракеттердин кесепеттеринин табиятка келтирилген зыянын минималдуу деңгээлге азайтуу болуп саналат. Экосистеманы калыбына келтирүү үчүн интеллектуалдык, каржылык жана материалдык ресурстарды жана иш-аракеттерди жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүүгө жөндөмдүү технологиялар менен бардык түрдөгү техникалык каражаттарды түзүүгө багыттоо зарыл. Бул чаралардын бардыгы түз же кыйыр түрдө экологиялык билим берүүгө байланыштуу.

4. Глобалдык экологиялык кризисти болтурбоо жана адамдын иш-аракетинин натыйжасында келтирилген зыянды олуттуу деңгээлге чейин

азайтуу үчүн өз ара байланышкан эки маселени чечүү зарыл, аларды жалпы мааниде сандык жана сапаттык маселелер катары аныктоого болот. Сандык маселе бүтүндөй адамзаттын сандык өсүшүн чектөө болуп саналат, ал негизинен чечиле турган көйгөй болуп чыкты. Бирок сапаттык маселени чечпей туруп, сандык чечим негизи эч нерсени чечбейт. Маселени сапаттык жактан чечүү деп биз планетада өндүрүштүн жана керектөөнүн деңгээлин жана көлөмүн кыскартууну эмес, жаратылышка коркунучтуу болбогон, аз зыян келтирген өндүрүштү жана керектөөнү айтып жатабыз. Мындай сапаттык бурулуш жаңы билимди, технологияларды жана техникалык каражаттарды түптөмөсүнөн бери тездеп өзгөртүүдө гана мүмкүн. Адамдын өнүгүүгө болгон жөндөмдүүлүгү толугу менен адамдын ой жүгүртүү жана жаңы билимдерди алуу жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Мындай адамзаттын өнүгүүсү анын жаратылышты, адамдардын өзүн да коргоосун жаңы деңгээлге алып чыгат.

5. Азыркы адамзат ар кандай элдерге жана мамлекеттерге бөлүнөт, алардын кызыкчылыктары көп учурда дал келбей, тескерисинче, түздөн-түз карама-каршы келет жана бул бирдиктүү реалдуу глобалдуу экологиялык саясатты жүргүзүүдө гана эмес, өнүгүүдө да жеңүү үчүн жалпы принциптер, ыкмалар, билим берүү программалары ж.б. экологиялык билим берүү системасында көптөгөн татаал көйгөйлөрдү жаратат. Башкасын айтпаганда да, экологиялык саясатты жүргүзүүдө жана экологиялык билим берүүнү киргизүүдө, жаңы экологиялык билимди калыптандырууда мамлекеттердин ар кандай материалдык, каржылык, техникалык, технологиялык, кадрдык жана башка мүмкүнчүлүктөрү жана ресурстары бар. Азыркы эң күчтүү мамлекеттер жаратылышты коргоого караганда жаратылыш ресурстары үчүн күрөшкө көбүрөөк кам көрүшөт. Дүйнөдөгү лидерликтин көйгөйлөрү, зарыл ресурстар менен камсыз кылуу, учурдагы саясий, аскердик жана социалдык-экономикалык маселелерди чечүү, ички туруктуулук, максималдуу пайда алуу жана башка көйгөйлөр экологиялык маселелерге караганда актуалдуу.

6. Көчмөндөр жаратылыш менен бирге болуп, аны менен белгилүү бир гармонияда жашаган. Бирок, мындай гармониянын бир нече олуттуу кемчиликтери болгон. Биринчиден, ал көчмөн коомдун табиятка эч кандай шартсыз көз карандылыгын чагылдырган, ага карата чыныгы жогорку маданий мамиле менен жалпылыгы аз болгон. Көчмөндөрдүн жашоо образы мейкиндикте өз жашоосун сактап калуу үчүн тынымсыз кыймылда болуу зарылчылыгынан келип чыккан. Мындай гармония статикалык мүнөзгө ээ болгон, б.а. ал көчмөн маданияты жана цивилизациясы өнүгүүгө жөндөмсүз деп ойлогон. Ал эми мындай гармониянын сакталышы иш жүзүндө көчмөн цивилизациясы, жок эле дегенде, анын маңызы, материалдык байлыктарды өндүрүү ыкмасы жана өндүрүштүк кубаттуулугу боюнча өзгөрүүсүз абалда сакталышы керек дегенди билдирген.

7. Кыргызстандын жакырчылык абалы, калктын бакубаттуулугунун төмөн деңгээли жана экономикалык өнүгүүсү коомдун экологиялык аң-сезиминин да, өлкөдөгү экологиялык билимдин да абалын көп жагынан аныктайт. Республиканын калкынын негизги бөлүгү, анын ичинде өндүрүштүк тармакта иштегендер экологиялык маселелерди чечүү менен эмес, жаратылышка зыян

келтирүүнүн эсебинен болсо да турмуш-тиричилик жактан камсыз кылуу менен алектенүүгө аргасыз болот. Экологиялык билим берүүнүн жетишээрлик натыйжалуу системасын түзүү үчүн абдан чоң суммадагы каражаттар талап кылынат. Сөз айлана-чөйрөнү коргоо боюнча адистерден, квалификациялуу окутуучулук кадрлардан, окутуучулардан турган тиешелүү кадрдык базаны туруктуу негизде даярдоо жөнүндө болуп жатат, алардын ишмердүүлүгү орто жана жогорку окуу жайларына гана эмес, мектепке чейинки мекемелерге да жайылтылууга тийиш, андан тышкары жарандык коом, бизнес чөйрөсү, чарба жүргүзүүчү субъекттер саналат. Кыргызстанда жакырчылыкты жоюу аздыр-көптүр толук кандуу экологиялык билим берүүнүн негизги шарты болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы экологиялык билим берүү феноменине социалдык-философиялык талдоо жүргүзүүнүн негизиндеги диссертациянын негизги илимий корутундулары жана жоболору менен аныкталат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги теориялык жоболору, корутундулары бир катар республикалык, эл аралык симпозиумдарда, илимий-практикалык конференцияларда берилген: ЖОЖдо аралык жаш окумуштуулар конференциясы» (Бишкек, 2011); Борбордук Азиялык мамлекеттер аралык семинар (Алматы, 2014. Бишкек, 2016)

Диссертациялык иш КР УИАнын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия институтунун социалдык философия, эстетика жана этика бөлүмүнүн окумуштуулар кеңешинде талкууга алынган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациянын темасы боюнча 11 илимий макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иштин түзүмү изилдөөнүн максаты менен милдеттерине туура келет. Диссертация киришүүдөн, 7 бөлүмдү камтыган 3 баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 181бет (адабияттардын тизмесин кошпогондо). Колдонулган адабияттардын саны – 154.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделген, анын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илим-изилдөө иштери менен байланышы ачыкка чыгарылган, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси, жактоого чыгарылган негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы аныкталган, изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жөнүндө, изилдөөнүн жыйынтыктарын жарыялоонун толуктугу, түзүмү жөнүндө жана диссертациянын көлөмү жөнүндө маалымат берилген.

Диссертациялык иштин биринчи бапы “**Экологиялык билим берүүнүн теориялык-методологиялык негиздери**” деп аталып, үч параграфтан турат.

Биринчи баптын “Экологиялык билим берүү” түшүнүгү социалдык-философиялык ой жүгүртүүнүн объектиси катары” аттуу биринчи параграфында экологиялык билим берүүгө философиялык талдоо жүргүзүлөт.

Азыркы замандын глобалдуу көйгөйлөрүнүн бири болуп дүйнөлүк экосистеманын бузулушу менен экологиялык кризистин келип чыгышын шарттаган универсалдуу мүнөздөгү экологиялык көйгөйлөр саналат. Кээ бир экологиялык көйгөйлөр алгачкы доордо пайда болгон, адамдар тамак-аш издеп жаныбарлардын бүтүндөй түрлөрүн жок кылган. Кийинчерээк, алгачкы адамдар бүткүл жер шарына тарай баштаганда, экологиялык көйгөйлөр күчөгөн. Адамзат өнүгүүнүн цивилизациялык фазасына өтүшү менен жаратылышка болгон басым күчөгөн, ошого жараша жаратылышка келтирилген зыяндын масштабы жана тереңдиги дагы өскөн. Бирок, белгилүү бир тарыхый учурга чейин табият тигил же бул даражада кайра жаралууга жана калыбына келүүгө жетишкендиктен адамдын ишмердүүлүгүнө туруштук бере алган. Бирок, адамзаттын өнүгүүнүн индустриалдык фазасына өтүшү менен табият кайра жаралуу мүмкүнчүлүгүн гана жоготпостон, кайра калыбына келүүгө үлгүрбөй калды. Себеби тескерисинче, адамзат илимий-техникалык базанын тез өнүгүшү жана ушул күнгө чейин уланып жаткан олуттуу сандык өсүштүн аркасында өзүнүн өндүрүштүк ишмердүүлүгүн күчөттү. XX кылымдын экинчи жарымында гана табиятка болгон басымдын андан ары көзөмөлсүз өсүшү адамзаттын жашоосуна коркунуч туудураары белгилүү болду. Бул коркунуч, жалпысынан экологиялык маселени түшүнүү иштин чыныгы абалынан олуттуу түрдө кечиктирилгенинин көптөгөн себептеринен улам болгон. Экологиялык маселелерди чечүү экологиялык практикада кандайдыр бир гуманитардык идеяларга негизделбесе, экология билимдер системасы катары бир топ кыйындап, техникалык жана гуманитардык идеялардын пропорциясынын өзгөрүшүнө алып келет.

Бул өнүгүү контекстте азыркы экологиялык кырдаалды терең жана ар тараптуу философиялык түшүнүү экологиялык проблемаларды чечүү жана экологиялык стратегиянын жаңы принциптерин иштеп чыгуу үчүн абдан жемиштүү болушу мүмкүн. Ошол эле учурда, "адам-коом-жаратылыш" системасындагы мамилелерди жөнгө салууда философиянын жаңы ыкмаларды колдонуусу жондомдуу. Демек, экологиялык билим берүүнүн философиялык негизи, коомду жаратылыш чөйрөсү менен болгон мамилесинин сапаттык жаңы деңгээлине алып чыгууга тийиш.

Бул өз ара карым-катнашты баамдоо “коом-адам-табият” экологиялык карым-катнаштарды оптималдаштырууга түздөн-түз байланышкан максаттуу иш-чаралардын (таанып-билүүчүлүк, тарбиялоочу, трансформациялык ж.б.) жыйындысы болгон “экологиялык билим берүү” түшүнүгүн философиялык жактан түшүнүүгө алып келди, анын түпкү максаты болуп социотабияттын коэволюциясын камсыз кылуу саналат.

Экологиялык абалдын курчушу менен экологиялык маселелерди чечүү адамдын ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөргө көз каранды экендигине, б.а. маданияттын баалуулуктарын, ой жүгүртүүнү, аң-сезимди өзгөртүү, билим берүү процессинде калыптанган дүйнөнүн бирдиктүү илимий картинасына

негизделген экологиялык билимдердин системасын калыптандыруу, атап айтканда экологиялык билим берүү талап кылынат. Анткени экологияга багытталган билим берүү, экологиялык билимдин булагы катары адамдын, коомдун жалпы адамзаттык баалуулуктарга ээ руханий, адеп-ахлактык өнүгүүсүнө багытталган жана экологиялык маданиятты, экологиялык аң-сезимди ж.б. калыптандырып коом менен жаратылыштын сапаттык жаңы мамилелерин өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт.

Азыркы экологиялык билим берүү илимий жана практикалык билимдер менен көндүмдөрдүн системасын, ошондой эле баалуулук багыттарын, жүрүм-турумун жана ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган окутуунун, тарбиялоонун жана инсанды өнүктүрүүнүн үзгүлтүксүз процессин камтыйт. Белгилүү бир баалуулуктар системасынан тышкары боло албаган инсанды тарбиялоо жана өнүктүрүү философиянын компетенттүүлүгү экени айдан ачык. Экологиялык билим берүүнүн азыркы системасы бир катар фундаменталдык принциптерди камтыйт, алардын арасында илимий, системалуу жана башкалар менен катар философиялык чөйрөгө да тиешелүү гумандаштыруу принциби бар.

Белгилей кетүүчү нерсе, БУУнун Европалык Экономикалык Комиссиясы тарабынан кабыл алынган Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн Стратегиясы документи туруктуу өнүгүү кызыкчылыгында экологиялык билим берүүнүн түпкү максаты катары экологиялык маданиятты калыптандыруу көйгөйлөрүн чагылдырып, социалдык мамилелердин өз ара байланышын, билим берүүнүн мазмунунда экономикалык, гуманитардык аспектилерин баса белгилеген. Бул аспектиде билим берүүнү экологиялаштыруу процессинин маңызын изилдөө калкка социалдык-маданий, багытталган экологиялык билим берүүнү ишке ашырууну камсыз кылуучу шарттарды табуу жана ишке ашыруу маселесин да актуалдуу кылат. Демек, экологиялык билим берүү адамдардын руханий жана адеп-ахлактык сапатын жогорулатуу үчүн эбегейсиз зор потенциалга ээ болгон адамдын жана коомдун жаратылыш чөйрөсү менен өз ара карым-катнаштарындагы экологиялык кризистен чыгуунун жолдорунун бири экендигин белгилей кетүү керек.

Ошону менен бирге экологиялык билим берүүнүн философиялык көз караштарын талдоо изилдөөчүлөр экологиялык билим берүүнүн социалдык-маданий негиздерин белгилеп, анын социалдык- экологиялык багытын аныктап, анын жалпы адамзаттык баалуулуктарды калыптандыруу менен байланышын белгилеп, социалдык-маданий жана айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды сунушташат. Бул «экологиялык билим берүүнү» негизги түшүнүк катары аныктоого негиз болуп, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт: руханийлик, адеп-ахлактуулук, социалдык жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга багыт алуу. Көпчүлүк илимпоздор экологиялык билим берүүнү жалпы адамзаттык баалуулуктарга негизделген экологиялык билимдерди алуу процесси, адамды экологиялык жана жаратылыш жаратуучу ишмердүүлүккө багыттоо деп эсептешет. Ошол эле учурда көпчүлүк окумуштуулар экологиялык билим берүүнүн социалдык-маданий, философиялык аспектилерине багытталган изилдөөлөрүндө азыркы

философиянын идеяларына негизделе турган экологиялык билим берүү системасын курууга көңүл буруу зарылдыгын белгилешет (Н.А. Агаджанян, А.К.Бродский, М.И.Будыко, Г.В.Войткевич, В.А.Вронской, Е.В.Гирусов, Б.П.Казначеев, В.А.Коптюг, В.А.Кобылянский, В.А.Кутырев, Д.Ж.Маркович, Н.Н.Моисеев, Н.Н.Урсул, А.Ф., ж.б.). Жогорудагы илимпоздордун эмгектеринде жаратылыш менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн социалдык-философиялык негиздерин тереңирээк, адекваттуу талдоо планетардык кубулуш катары глобалдык экологиялык кризистин өнүгүшү адамзаттын чексиз мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы карама-каршылыктан чагылдырылганын көрсөттү. Адамзаттын жаратылышка тийгизген таасири адамдын өз эмгеги жана ой жүгүртүүсү менен жашоосунун чөйрөсүн кайра түзүүгө болгон умтулуусу катары каралаары аныкталган. Ошону менен бирге, бир катар изилдөөлөр материянын өз алдынча түзүлүшүнүн жалпы принциптеринин өнүгүшү адам менен табияттын ортосунда сапаттык жаңы карама-каршылыктарга алып келиши мүмкүн экенин, анда адам дайыма жеңүүчү боло албастыгын моюнга алышат (Н.Н.Моисеев, Н.Ф.Реймерс). Экологиялык кризистин жалпы маселелерин билүү экологиялык билим берүүнүн түрдүү идеяларын: коэволюция принцибинин (Н.Н.Моисеев, А.Д. Урсул), экологиялык билимдин ченемдик табиятын (Е.В. Гирусов), экологиялык билим берүүнүн ролун, азыркы коомдун турмушунда (А.М.Гендин), моделде берилген биосфера жөнүндөгү билимдердин синтезин (А.А.Горелов), улуттук маданияттын баалуулуктары менен жалпы адамзаттык баалуулуктардын айкалышы катары социомаданий негизин (Н.М. Мамедов) изилдөөгө алып келди.

Кыргызстанда экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздеринин маселелерин карап чыгып, аларды комплекстүү изилдөө зарылчылыгы окумуштуулардын илимий-теориялык көңүл буруусунан гана эмес, практикалык муктаждыктардан, экономикалык, социалдык-маданий чөйрөнү, азыркы коомдун өнүгүшүнүн келечеги үчүн руханий, экологиялык кайра түзүүлөрдү кайра карап чыгуудан да келип чыккандыгын белгилей кетүү керек. Бүгүнкү күнгө чейин Кыргызстанда ар кандай экологиялык маселелер жана жалпы эле экология боюнча бир топ эмгектер, анын ичинде философиялык эмгектер жазылган. Философиянын экологиялык маселелери боюнча изилдөөлөр, анын ичинде экологиялык ой жүгүртүүнүн калыптануу өзгөчөлүктөрү, экологиялык этика, экологиялык аң-сезим; экологиялык билимдин жана илимий көрөгөчтүктүн маңызы, элдердин (этникалык топтордун), анын ичинде кыргыз элинин жашаган чөйрөсү менен өз ара байланышы окумуштуу-философтор Т.А.Абдылдаевдин, О.А.Тогусаковдун, М.Ж. Жумагуловдун, А.Байбосуновдун эмгектеринде камтылган. Алар коомдордун экологиялык, туруктуу өнүгүүсүнүн методологиялык негизи катары коом менен жаратылыштын өз ара байланышынын маңызын жана мазмунун изилдешкен. Азыркы экологиялык маселелердин социалдык-философиялык аспектиери, айлана-чөйрөнү коргоо жана Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнүн концептуалдык негиздерин изилдөө А.Б.Бакировдун, Э.Ж.Шүкүровдун, К.О.Осмонбетовдун, К.Ж.Бөкөнбаевдин, С.Алымкуловдун,

И.Бекбоевдун, Г.С. Мамбеталиеванын, Ч.Дүйшөналиевдин, М.Чоровдун, В.А.Коротенконун эмгектеринде изилдөөнүн предмети болуп калды.

Бирок бул изилдөөлөрдө экологиялык билим берүүнүн философиялык аспектилерине жетиштүү көңүл бурулган эмес, анткени экологиялык билим берүүнүн зарылчылыгы, анын теориялык жана методологиялык негиздерин адекваттуу түшүнүүгө алып келе элек. Ошондуктан, биринчи кезекте айлана-чөйрөнүн булганышы, климаттын өзгөрүшү, ресурстардын түгөнүшү жана башкалар сыяктуу маселелерге көңүл бурулган.

Кыргызстанда экологиялык билим берүү калыптанып, ишке ашырыла баштагандан баштап, билим берүү жана окутуу системасында бүгүнкү күнгө чейин адистердин иши дээрлик толугу менен экологиялык конкреттүү көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган. Ал эми философиянын гуманитардык жагы практикалык жактан пайдалуулугу абдан маанилүү экендиги толугу менен этибарга алынбай, так бааланбай келет. Ошол эле учурда экологиялык билим берүүнүн тарбиялык бөлүгү адаттан тышкары педагогиканын, салттуу билим берүү процессинин компетенциясына кирет, бул биздин оюбузча туура эмес. Толук кандуу экологиялык билим берүү үчүн педагогикадан жана жаратылыш илимдеринин комплексинен тышкары, маданият таануу, философия, этика жана эстетика ж.б. гуманитардык илимдер тартылат. Экологиялык философия же экология философиясы сыяктуу интегралдык дисциплиналарды иштеп чыгуу зарыл.

Кыргызстанда коом дагы эле өткөөл абалда калууда жана мындай коом туруксуз система болуп саналат, анткени жаңы баалуулуктарга ээ болгон жаңы социалдык субъекттер пайда болуп, алардын бийлик, ресурстар үчүн болгон күрөшү жана таасир чөйрөлөрүнүн кайра бөлүштүрүлүшү башталат. Ал эми жаратылышты коргоо иш-чаралары, анын ичинде тарбиялык иштер саясаттын куралына айланат» [Коротенко, В.А. Риски построения системы экологического образования в Кыргызстане [Текст] / В.А. Коротенко // Экологическое образование в странах Центральной Азии . – Алматы: Региональный экологический центр Центральной Азии, 2002. – 133-б.].

Кыргызстанда экологиялык билим берүүнүн аздыр-көптүр толук кандуу системасын калыптандырууга тоскоол болгон жогоруда аталган маселелерден тышкары, төмөндөгүлөр көрсөтүлгөн: жакырчылык маселеси; экономикалык баалуулуктардын баарынан артыкчылыгы; жалпы идеологиялык тартипсиздик; ар кандай инновациялардын, анын ичинде экологиялык инновациялардын киришинде белгилүү бир кыйынчылыктарды жараткан билим берүү системасы жөнүндөгү идеялардын туруктуулугу; экологияга багытталган дүйнө көз карашынын алып жүрүүчүлөрүнүн аз саны».

Биринчи баптын **“Экологиялык аң-сезимдин жана экологиялык билим берүүнүн коэволюциясы: философиялык-тушүнүктүк анализ”** аттуу экинчи параграфында экологиялык аң-сезим менен экологиялык билим берүүнүн ортосундагы байланыш ачылып берилет.

Экологиялык аң-сезим менен экологиялык билимдин ортосунда тыгыз байланыш гана эмес, өз ара көз карандылык да бар экени айдан ачык. Эң жалпы түрдө бул байланышты жана өз ара көз карандылыкты төмөнкүчө берүүгө

болот: хронологиялык жактан экологиялык аң-сезимден олуттуу артта калган экологиялык билим акыркыны өзгөртүүгө, трансформациялоого, аны оптималдаштырууга, экологиялык аң-сезим адамдын иш-аракетине жетекчилик кыла турган абалга алып келүүгө багытталган, жаратылышка жана тышкы чөйрөгө келтирилген зыяндын мүмкүн болгон минималдуу деңгээлин кыскартуу менен гана чектелбестен, мүмкүн болсо, аны өркүндөтүү жана жакшыртуу үчүн да иш аракеттер жасалат. Экологиялык билим берүү маселесинин актуалдуу философиялык аспектиси экологиялык аң-сезим кандай себептерден улам, так кандайча өзгөрүп жатканын жана экологиялык билим кандай роль ойноорун же ойной аларын түшүнүүдөн турат. Дал ушул жагдай бизди кызыктырган көйгөйдү экологиялык аң-сезимдин призмасы аркылуу кароону талап кылат.

Азыркы учурда экологиялык аң-сезимге табият жана коом, алардын өз ара байланышы жөнүндөгү айрым теориялардан, көз караштардан, идеялардан тышкары, дүйнөдөгү экологиялык тең салмактуулуктун бузулушу көп учурда кайтарылгыс болуп санала тургандыгын жана жаратылышты коргоонун актуалдуу зарылдыгын түшүнүү кирет. Экологиялык билим берүү, жок эле дегенде, азыркы түрдө, азыркы реалдуулукка гана эмес, келечек муундардын жашоосуна кам көрүүгө багытталган болушу керек. Анын экологиялык аң-сезимге тийгизген таасири азыркы учурду гана эмес, келечекти да – жакынкы мезгилди, алыскыны да камтыйт.

Экологиялык аң-сезим азыркы экологиялык кырдаал жөнүндө адамдардын идеяларын жана билимдерин камтыйт, ошондой эле бул жагдайдын баалуулуктарын, жагымдуу, алгылыктуу экологиялык абалга жетүү үчүн аткарылууга тийиш болгон иш-аракеттерди камтышы керек. Экологиялык аң-сезимдин мындай түшүнүгүнө ылайык, акыркысынын мазмуну үч негизги компоненттен турат, атап айтканда: экологиялык билимдер; алардын түшүнүктөрүнүн негизиндеги экологиялык кырдаалга баа берүү жана, акырында, экологиялык жүрүм-турум.

Бул үч компоненттин ичинен экологиялык билим биринчи экөөнө карата гана эмес, экологиялык аң-сезимде да фундаменталдык мааниге ээ, анткени ал акыр аягында экологиялык абалды, экологиялык жүрүм-турумду да аныктайт. Билимдердин негизинде жаратылыштын чектелген регенеративдик мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле анын пайдалуу ресурстарын, ар кандай табигый жана социалдык системалардын ортосунда кыймылдуу балансты орнотуу зарылдыгын түшүнүү бар. Экологиялык билимсиз экологиялык кризистин себептерин аныктоо, аны менен күрөшүүнүн рационалдуу ыкмаларын, глобалдык стратегияны ж.б. иштеп чыгуу мүмкүн эместиги айтпаса да түшүнүктүү. Белгилүү билимдердин негизинде “коом – адам – техника – жаратылыш чөйрөсү” системасы калыптанат [Комаров, В.Д. Социальная экология: философские аспекты [Текст] / В.Д. Комаров. –Л.: Наука, 1990. 123–132-б.]. Экологиялык билимдин милдеттүү элементи болуп экологиялык тең салмактуулук кандай бузулганын жана бузуунун конкреттүү формаларын билүү саналат. Бул билимсиз экологиялык маселелерди ар бир конкреттүү учурда чечүү дээрлик мүмкүн эмес экендиги

айдан ачык. Белгилей кетүүчү нерсе, билимдердин бул түрү негизинен спецификалык мүнөзгө ээ болгонуна карабастан, алар, анын ичинде табият таануу жана гуманитардык билимдер экологиялык маселелерди түшүнүүдө жана чечүүдө тыгыз биримдикте болууга тийиш [Моисеев, Н.Н. Восхождение к Разуму: Лекции по универс. эволюционизму и его прил. [Текст] / Н.Н. Моисеев. – М.: ИздАТ, 1993. 17–19-б.].

Экологиялык билимдер экологиялык аң-сезимдин эң маанилүү бөлүгү болуу менен экологиялык билим берүүнүн негизги компонентине да кирет.

Экологиялык кырдаалды баалоо жана түшүнүү, бир жагынан, иштин реалдуу абалы, реалдуу кырдаал, экинчи жагынан, коомго же активдүү социалдык топторго мүнөздүү болгон баалуулуктар системасы, ошондой эле баалуулуктар аң-сезимдин, бул учурда экологиялык аң-сезим органикалык бөлүгү болуп саналат. Экологиялык баалуулуктар системасы коомдун жалпы баалуулуктар системасынан өз алдынча жашабайт, андан тышкары, ал жалпысынан акыркы тарабынан аныкталат, бирок кандайдыр бир өз алдынчалуулукка ээ болуп, коомдун айлана-чөйрөгө болгон өзгөчө карым-катнашында көрүнөт. Ар бир этникалык коомчулук реалдуу географиялык жана башка шарттарда узак тарыхый убакыттын ичинде калыптанган табиятка карата кыйла спецификалык мамилеси менен мүнөздөлөт. Экинчи жагынан, экологиялык аң-сезим, ал тургай, бир жамааттын ичинде, бир тектүүлүккө ээ эмес, анткени коомчулук татаал бирдей эмес, ал эми реалдуулук экологиялык аң-сезим өзгөрүүгө тенденциялуу, бул экологиялык аң-сезимдин мобилдүүлүгүн камсыз кылат. Ар кандай аздыр-көптүр өнүккөн коомчулукта бир нече баалуулуктар системасы параллелдүү иштешет, алар бири-бирине карата компромисте иш алып барган жана аларга карама-каршы келбеген үстөмдүк кылуучу системага тартылышып иш алып барат. Дал ушул үстөмдүк кылуучу баалуулуктар системасы экологиялык аң-сезимге эң чоң таасирин тийгизет. Бирок, кандайдыр бир этностук коомчулуктун же социалдык топтун экологиялык аң-сезиминин өзгөчөлүгү кандай болбосун, конкреттүү экологиялык кырдаалга баа берүүдө, бир жагынан, иштин реалдуу абалынан, экинчи жагынан, жаратылыш мыйзамдарына туура келген билимдер менен илимий ыкмаларга таянуусу керек.

Экологиялык аң-сезим инсандын да, бүтүндөй коомдун да экологиялык жүрүм-турумун, экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган алардын конкреттүү иш-аракеттерин, же тескерисинче, аракетсиздигин аныктайт.

Ар бир коомчулуктун өзүнүн тарыхый тажрыйбасы бар жана ушул жагдайга ылайык, өткөндүн фактору эң оболу ошол коомчулуктун жаратылышка болгон көз карашында, тарыхтын ар кандай мезгилдеринде, азыркы мезгилге чейинки көз караштарында аныкталат жана көрүнүп турат. Азыркы учурда элдердин басымдуу көпчүлүгү, анын ичинде кыргыздар, жок эле дегенде, экологиялык аң-сезимдин жана экологиялык жүрүм-турумдун деңгээлинде адамдын жаратылышка, жаратылыш чөйрөсүнө талашсыз үстөмдүгүн таануу, аны иш жүзүндө эч кандай тоскоолдуксуз өз муктаждыктарын канааттандыруу үчүн эксплуатациялоого алып келүү менен мүнөздөлөт. Экологиялык билим берүү – бул экологиялык аң-сезимди

өзгөртүүгө багытталган инсанды, бүтүндөй коомду окутуу жана тарбиялоо процесси. Адам табигый чөйрөнүн көз каранды бөлүгү экендигине абсолюттук ишенүүгө тийиш жана аны сактап калуу гана эмес, дайыма өркүндөтүү бүткүл адамзаттын жана ар бир адамдын жашоосунун шарты экенин билүүгө милдеттүү.

Биринчи баптын **“Экологиялык билим берүү азыркы геополитикалык стратегиянын контекстинде”** аттуу үчүнчү параграфында – экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздери аныкталат.

Бардык эле билим берүү процесс болуп саналат, ал эми өзгөчө экологиялык билимге келсек, ал тарыхый стандарттар боюнча жакында эле пайда болгондугуна байланыштуу, жаңы илимий дисциплинанын өзүн аныктоодо гана эмес, анын предметинде да көптөгөн көйгөйлөр бар. Бул маселе боюнча дагы эле жалпы кабыл алынган пикир жок.

Экологиялык билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири адамдын айлана-чөйрөгө болгон мамилесин өзгөртүүгө багытталган адамдардын аң-сезимин түп-тамырынан бери кайра кароо болуп саналат, мында аны жашоо үчүн зарыл болгон байгерлик булагы катары гана эмес, биринчи кезекте адамдын зарыл шарты катары кароо керек. Ар бир адам айлана-чөйрөгө зыян келтирүү жеке өзүнө зыян келтирүү менен барабар экенин түшүнүшү керек. Экологиялык билим ар бир инсандын жаратылышка болгон мамилеси адеп-ахлактык чөйрөгө, адеп-ахлактык мыйзамдардын руханийлештирүү түрүндө болуш керек, бирок алгачкы коом учурундагы формада эмес, жаратылыш объектилерине конкреттүү адамдын келтирген зыянына да кайгыргандай болуш керек.

Курчап турган чөйрөнү коргоого жана жакшыртууга байланыштуу билим берүү индивидде жаратылышка жаңы мамилени калыптандырууга багытталууга тийиш, ал азыркыдай таза утилитардык ыкма болбошу керек, тескерисинче, жаратылыш чөйрөсү болуп саналганын түшүнүүгө алып келүүгө тийиш. Мындай ыкма табиятка аяр мамилени гана эмес, адамдын "жасалма" адам жасаган чөйрөдөгүдөй эле жаратылыш чөйрөсүн дайыма жакшыртууга болгон каалоосун өнүктүрүүнү да камтыйт.

Азыркы элдердин ар бири географиялык, экономикалык абалынан, сандык көрсөткүчтөрүнөн баштап, маданий жана менталдык касиеттери менен бири-биринен айрымаланат. Экологиялык билим биринчи кезекте экологиялык аң-сезимге оң таасирин тийгизиши керек деп айтылганда, анда ар дайым конкреттүү экологиялык аң-сезим каралат. Тарыхый-маданий себептердин бүтүндөй комплексинен улам ар бир элдин спецификалык экологиялык аң-сезими жетишээрлик деңгээлде калыптанганы айдан ачык. Экологиялык билим берүүнү калыптандырууда жана ишке ашырууда мындай өзгөчөлүккө көңүл бурбай коюуга болбойт. Бирок экологиялык аң-сезимдин маселелери философиянын компетенциясына кирет. Элдин психикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурбай, каалаган натыйжага жетишүү мүмкүн эмес.

Курчап турган чөйрөнү коргоо менен байланышкан билим берүү жалпы кабыл алынган статуска ээ болгон принциптерден жана методологиялардан тышкары, жеке факторлорду эске албастан, психикалык, табигый,

экономикалык, маданий жана башка шарттардын бүтүндөй комплексин эске алуусу керек экендиги белгилүү. Мисалы, кошуна мамлекеттер менен болгон өз ара карым-катнаштардын мүнөзү.

Экологиялык билим берүү адамдын, инсандын бүткүл жашоосун камтый ала турган жана камтууга тийиш болгон экологиялык билим берүүнүн маанилүү компоненти болуп саналат. Мында кеп адамдын дүйнө көз карашынын калыптанышы жөнүндө болуп жатат, ал тигил же бул жол менен адамдын жаратылыш менен биримдиги идеясын кабыл алышы керек, адам жаратылышка көз каранды элемент болуп саналат. Адам эртеби-кечпи табияттын мүмкүнчүлүктөрү түгөнүп кала турган чекке жетерин азыр түшүнүшү керек. Адамды өзүнүн иш-аракетинде жетектеп келе жаткан антропоборбордук идеясы биргелешкен өнүгүү идеясына айланышы керек. Н.Н. Моисеев XX кылымдын аягында мындай деп жазган: «Бул адамзаттын мындан аркы өнүгүшү жаратылыштын мындан аркы өнүгүшү, анын ар түрдүүлүгү жана байлыгы менен бирге гана ишке ашышы мумкун экендигин түшүнүүгө негизделген азыркы антропоборбордун принциби саналат» [Моисеев, Н.Н. Историческое развитие и экологическое образование [Текст] / Н.Н. Моисеев. – М.: МНЭПУ, 1995. 33-б.].

Дүйнөлүк масштабда экологиялык билим берүүнүн калыптанышына зыяндуу өндүрүштү чет өлкөлүк аймактарга которууга умтулган, жакыр жана орточо өнүккөн өлкөлөрдүн өнүгүүсүнө түз же кыйыр түрдө тоскоолдук кылган саясатты жүргүзүүгө умтулган өнүккөн өлкөлөрдүн иш жүзүндөгү практикасы олуттуу түрдө тоскоол болууда. Өнүккөн өлкөлөр сунуштаган экологиялык стандарттар жакыр өлкөлөр үчүн дээрлик жеткиликтүү эмес. Эң өнүккөн өлкөлөрдүн мындай саясаты алардын жаратылыш ресурстарын салыштырмалуу арзан баада алууга умтулуусунан улам келип чыккан, анын бир кыйла чоң бөлүгү жакыр өлкөлөрдүн аймагында жайгашкан. Ресурстар жана алар жайгашкан аймактар үчүн күрөш адамзаттын тарыхында ар дайым негизги өзгөчөлүктөрдүн бири болуп келген. Ал эми бул күрөш азыркы доордо эле токтобостон, тескерисинче, эки негизги фундаменталдуу себеп менен күчөдү. Биринчиден, планетадагы адамдардын олуттуу сандык өсүшүнө байланыштуу. Экинчиден, ресурстардын чектелиши, алар үчүн болгон күрөш жашоонун өзү, жыргалчылык үчүн болгон күрөшкө барабар.

Элдердин жана мамлекеттердин спецификалык экологиялык практикасы биринчи кезекте алардын ар бир тарабы өз кызыкчылыктарын коргогон өз ара аракетинин мүнөзү менен аныкталат. Мындай мамиле глобалдык экологиялык стратегияны жана практиканы иштеп чыгууга ачык эле тоскоолдук кылат. Ал эми бул абал глобалдык экологиялык кырдаал чындап эле катастрофалык абалга жеткенге чейин улана берет деп болжолдоого болот. Бирок мындай учурда да ар бир мамлекет өзүнүн кызыкчылыгын биринчи орунга коюшу толук ыктымал. Тарыхта ушул убакка чейин, биринчи мамлекеттер жана цивилизациялар пайда болгондон бери ушундай болуп келген жана башка жол менен болот деп ойлоого негиз жок. Бул феноменди этноборбордук же улуттук борбордук деп аныктаса болот, анын тамыры чыр-чатакка жык толгон тарыхта жана адам табиятынын өзүнө негизделген.

Экинчи бап – “Экологиялык билим берүү азыркы глобалдык көйгөйлөрдүн контекстинде” деп аталып, эки параграфтан турат.

Экинчи баптын “Дүйнөнүн экологиялык сүрөттөлүшүнүн концептуалдык мүнөздөмөсү” аттуу биринчи параграфында, глобалдык экологиялык кризисти алдын алууга жана адамзаттын жашап кетүүсүн камсыз кылууга шарт түзүүчү мүмкүнчүлүгү жана факторлору аныкталат.

Эгерде биз бир катар негизги суроолорго жооп бере албасак, экологиялык билим берүүнүн мааниси жок болуп калат. Тагыраак айтканда, бул суроолорго оң маанидеги жооп керек. Эгерде жооп терс мааниде болсо, экологиялык билим берүү гана маанисин жоготпостон, жаратылышты коргоого багытталган ар кандай иш-чаралар маанисин жоготот. Мына ушуга байланыштуу Т.Мальтустун теориясын эске сала кетсек, анын негизги көз карашы, мааниси планетанын калкынын тез өсүшүн жана анын ресурстар мүмкүнчүлүктөрүн калктын саны өтө тез өскөндө бир эле көрсөткүчкө алып келүү мүмкүн эместиги жана адамдардын саны өскөн сайын чектелген ресурстар түгөнүп баратат. Мындай шартта эртеби-кечпи ресурстар түгөнүп, адамдар өтө көп болуп калган кырдаал жаралышы мүмкүн. Мындай абалдын болуу мүмкүндүгүн Т.Мальтус XVIII кылымда эле алдын ала айткан. Ал чындыгында “ашыкча” калктын бир бөлүгүн жок кылуу аркылуу демографиялык кризисти радикалдуу чечүүнү талап кылган. «Алтын миллиарддын» азыркы концепциясы адамдарды өз ара кыруу зарылчылыгынын түз көрсөткүчтөрүн жана ага болгон чакырыктарын камтыбайт. Бирок, эгер ырааттуу ой жүгүртө турган болсок, анда мындай тыянак өзүнөн өзү келип чыгат.

Адамзаттын өнүгүүсүнүн апокалипсистик вариантынын дээрлик бардык жактоочулары, б.а. өнүгүү глобалдык катастрофага алып келгенде, анын натыйжасында бүтүндөй адамзат болбосо да, анын олуттуу бөлүгү жок болуп кетет, негизги аргументтердин бири – планетанын калкынын тез сандык өсүшү саналат. Кеп мындай өсүш сөзсүз түрдө ар кандай жаратылыш ресурстарын эксплуатациялоонун бирдей ылдам өсүшү менен коштолуп, бир жагынан чектелген, ал эми экинчи жагынан калыбына келтирүүгө жана кайра жаралууга убактысы жок экендигинде турат. Адамзаттын сандык өсүшүнүн өзү табиятка белгилүү бир коркунуч туудураарын баса белгилей кетүү керек. Бирок маселе аны менен эле токтоп калбайт. Чындыгында, ошол эле учурда жашоодо сапаттык өзгөрүү болуп, аны жакшыртууга карай, бул экологиялык көз караштан алганда, жаратылышка басымдын күчөшүн билдирет, анткени жакшыртуу негизинен керектөөнү көбөйтүүнүн эсебинен ишке ашат.

Салыштырмалуу жакынкы убакка чейин планетанын калкынын саны ар дайым тынымсыз өсө берет абдан көп санга чейин деп эсептешкен. Мисалы, 20-30 миллиард адамдын тегерегинде, бул болжолдуу 10 миллиарддан бир топ жогору турат. Демек, маселе Жердин ресурстары ушунча адам үчүн жетиштүү болобу? Т.Мальтус жана анын жолдоочулары, анын ичинде азыркы көз караштарын иштеп чыгуу менен, негизинен статистикалык маалыматтарга жана жөнөкөй математикалык мыйзамдарга таянышкан. Өзү канааттандырарлык жашоо шартына жетишкен адамдын менталитетинин өзгөрүшү менен ал чоң үй-бүлөдөн өз ыктыяры менен баш тарта туганын эске алышкан эмес. Белгилүү

бир деңгээлде адамдардын санын турукташтыруу - бул абдан позитивдүү көрүнүш. Адамдын жашоосунда пайдалануучу энергиянын жаңы ресурстарын булактарын биздин планетадан башка жактардан табуу адам баласынын аман калуусуна көйгөйүн чечет.

Глобалдык экологиялык кризисти болтурбоо жана адамдын ишмердүүлүгүнөн келтирилген зыянды олуттуу деңгээлге чейин азайтуу үчүн эң жалпы формада сандык жана сапаттык маселелер катары аныктала турган өз ара байланышкан эки маселени чечүү зарыл экендиги белгилүү. Сандык маселе бүтүндөй адамзаттын сандык өсүшүн чектөө болуп саналат. Биз жогоруда билгендей принципалдуу түрдө чечилүүчү болуп чыкты. Бирок сапаттык маселени чечпей туруп, сандык чечим негизи эч нерсени билдирбейт. Маселени сапаттык жактан чечуу деп биз планетада өндүрүштүн жана керектөөнүн деңгээлин жана көлөмүн кыскартууну эмес, экинчи учун коркунучтуу болбогон жаратылышка ушунчалык зыян келтирген мындай өндүрүштү жана керектөөнү айтып жатабыз. Мындай сапаттык бурулуш жаны билимдерди тездетүүдө гана мумкун болгон технологияларды жана техникалык каражаттарды туптамырынан бери өзгөртүү менен гана мумкун болот. Кептин манызы адам түрүнүн өнүгүүгө болгон жөндөмдүүлүгү толугу менен адамдардын ой жүгүртүүсүнө жана жаңы билимдерге ээ болушуна байланыштуу, биздин оюбузча, адамзатты жаратылышты да, адамдарды да коргой ала турган өнүгүүнүн жаңы деңгээлине чыгара алат.

Т.Мальтустун теориясы дүйнөдөгү экологиялык абалды жана анын өнүгүшүн сүрөттөгөн азыркы теориялардын көбү сыяктуу эле бул жагдайды эки негизги өз ара байланышкан чоңдуктун призмасы аркылуу карайт – калктын саны жана азыркы технологиялар үчүн жеткиликтүү жаратылыш ресурстары. Биринчи санга - Жердин калкына келсек, анда биз жогоруда белгилегендей, ал чексиз өсө бербейт. Т.Мальтус жана анын жолдоочулары, мисалы, Кытайда жасалгандай, күч колдонуу же эң жакшысы механикалык ыкмалар менен өсүүнү токтотууну талап кылышкан. Бирок, адамдар, жашоо образын олуттуу түрдө өзгөртүү менен, тартипсиз өсүүнү токтотушат. Т.Мальтус илимдин жана изилдөө ыкмаларынын өнүгүүсүнүн ошол кездеги деңгээлинде, негизинен, кичинекей үй-бүлөлөргө артыкчылык берүү менталитетинин массалык түрдө өзгөрүшү сыяктуу маанилүү факторду эске ала алган эмес. Экинчи санга келсек - жаратылыш ресурстары, кандай болгон күндө да алар чындап эле чектелген, анткени биздин планетанын белгилүү чектери бар. Бирок, бул жерде негизги нерсе ресурстарды чектөө эмес, кеп кандай ресурстар жөнүндө болуп жаткандыгында болуп жатат. Азыркы учурда адамзаттын жашоосун камсыз кылуу үчүн зарыл болгон эң көп суроо-талапка ээ болгон ресурстардын бири – бул энергетикалык ресурстар, алардын ичинен эң көп суроо-талапка ээ болгондор мунай, газ жана көмүр. Жана алардын баары кайра жаралбагандыктан, азыркы кылымда түгөнүп калышы мүмкүн. Бирок, алар азыркы учурда энергиянын жалгыз булагы эмес экенин, экинчи жагынан, газ жана мунай салыштырмалуу жакында эле кеңири колдонула баштаганын белгилейбиз, бул аларды өндүрүү, ташуу, сактоо жана сактоо үчүн зарыл технологиялардын жоктугу менен шартталган. Адам жаңы билимге ээ болгон

сайын, анын алдында жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды. Адамдар аларды толугу менен колдонушту, анын аркасында адамзаттын саны кескин өстү. Таш доорунда бир нече жүз миңден неолит доорунда эки-үч миллионго чейин көбөйсө, коло доорунда бир нече ондогон миллионго жана башкаларга көбөйүп, учурда 8 миллиардга жакынды түзөт. Алардын саны өскөн сайын адамдар табигый түрдө жаратылышка болгон басымды күчөтүп, ага зыян келтиришкен. Бирок чөйрө кеңейип, адамзаттын көбөйүшүнө тоскоол болгон жок. Бул чыгармачыл фактордун, адамдын жаңы билимдерди жана көндүмдөрдү алуу жөндөмүнүн аркасында болду. Ушуга байланыштуу айта кетүүчү нерсе, адам түрүнүн жашоосунун негизги көйгөйлөрүнүн бири энергия булактарынын болушу саналат. Ал эми маселе булактардын өзүндө эмес, адамдын аларды табуу жана колдонуу жөндөмүндө турат. Адамдар барган сайын күндүн, шамалдын, толкундун ж.б. энергиясын активдүү колдоно башташты. Дагы кайталай турган нерсе, маселе булактарда эмес, адамдын жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу жөндөмүндө, б.а. чыгармачылык фактордо, адамдын чыгармачылык жөндөмдөрүндө. Дал ушул жөндөмдөр Т.Мальтустун теориясына олуттуу оңдоп-түзөтүүлөрдү киргизип, адамзатка экологиялык коопсуздукту жана бакубат келечекти камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Экинчи баптын **“Экологиялык билим берүүдөгү өздүк-контекстуалдык факторлор”** аттуу экинчи параграфында – жаңы экологиялык ан-сезимди жана экологиялык билим берүүнү калыптандырууга тоскоолдук жаратуучу факторлор аныкталат.

Азыркы орус изилдөөчүсү И.К.Лисеев «Жаратылыш жөнүндөгү аналитикалык билимдерге, индустриялаштыруу доорундагы коомдук өнүгүүнүн архетиптерине негизделген азыркы экологиялык билим берүү заманбап талаптарга жооп бербейт» деп туура белгилеген. Ал тар прагматикалык жана керектөөчүгө багытталган, универсалдуу рыноктун ааламдашуу коомунун жаратылышты бузуучу мотивдерин, утилитардык рыноктук баалуулуктардын салтанатын жокко чыгара албайт» [Лисеев, И.К. Особенности и специфика экологического образования эпохи высоких технологий [Текст] / И.К. Лисеев // Философские основания экологического образования в эпоху нанотехнологий. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2014. 5-6.].

И.К. Лисеев «индустриялаштыруу доорунун коомдук өнүгүүсүнүн» архетиптери чындыгында кандай «архетиптер» экендигин аныктаган, алардын тамыры неолит доорунда, биз изилдөөбүздүн мурунку бөлүмүндө айтып өткөн, адамдар жерди маданияттуу иштете баштаган мезгилден болжол менен 10 миң жыл мурун болгондугу маалым. Жалпысынан бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жаткан индустриалдык доордо примитивдүү, алысты көрө албаган прагматизм жана керектөөчүлүк туу чокусуна жетти, бирок адамдын табиятка болгон мамилеси мурункуга караганда агрессивдүү болуп калгандыктан эмес, азыркы өнөр жай уруксат бергендиктен гана болууда. Мындай мамиле түпкүлүгүндө биринчи мамлекеттер жана цивилизациялар пайда болгонго чейин эле калыптанган. Анын үстүнө бул мамлекеттер жана цивилизациялар керектөө

практикасы жана психологиясынан улам пайда болгон. Бул, чынында, көйгөй болуп саналат. Жок дегенде 10 миң жылдык тарыхы бар дегенибиз, Азыркы дүйнөдө адамдардын басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү болгон керектөө психологиясынын, жок дегенде 10 миң жылдык тарыхын бир же эки муундун жашоосунда б.а. 40-50 жыл аралыгында түп-тамырынан бери өзгөртүүгө болбойт. Башка жагынан алып караганда, адамзатта табият өзүнүн эксплуатациясынын болгон көлөмү жана темптери менен ага жасалган басымга туруштук бере албайт деген мааниде болгон. Мындан адамдар экологиялык билимден жана экологиялык аң-сезимди өзгөртүү идеясынан баш тартышы керек деген жыйынтык чыкпайт. Эртеби-кечпи аны жасоо керек. Бирок бул иш-чара жетишсиз экени анык. Экологиялык билим берүүнүн азыркы парадигмасы өзгөрүп, биздин оюбузча, бир катар тармактарда олуттуу түрдө толукталууга тийиш экендиги да айдан ачык. Биринчиден, билим брүүчүлүк маанидеги маселелер менен байланышкан. Кеп эмне туурасында болуп жаткандыгын тактайлы.

XX кылымдын акыркы чейреги маалымат революциясы деген аталыш менен белгилүү болгон. Маалымат доору ошондой эле массалык маданияттын бүткүл планетага таралышын жана анын адамдардын аң-сезимине терең киришин бир топ тездетти. Азыркы дүйнөдө ал өз маңызы боюнча массалык аң-сезимди калыптандыруунун негизги фактору болуп саналат. Массалык маданияттын негизги белгилеринин бири – анын керектөөчү жана коммерциялык мүнөзү, демек, анын ар бир улутта жана маданиятта олуттуу үстөмдүк кылган “орточо” адамга багытталган. Мындай адамга багытталган системалуу, тынымсыз, ондогон жылдар бою созулган маданий ишмердүүлүк коомдун интеллектинин деңгээлинин орточо жана объективдүү төмөндөшүнө байланыштуу ар кандай терс кесепеттерге алып келет, бул анын жок болушуна жана деградациясына алып келет. Тарыхта бүтүндөй цивилизациялардын ички деградациясынын натыйжасында жок болуп кеткенинин көптөгөн мисалдары бар, анын алдында процесс, массалык эффект болгон.

Акыркы бир нече ондогон жылдар аралыгында дүйнөлүк масштабда экологиянын философиялык парадигмасында жана негиздеринде оор өзгөрүү болду, бул адамдардын жаратылышка болгон мамилесин түп-тамырынан бери өзгөртүү зарылчылыгы менен шартталган жана жакындап келе жаткан глобалдык экологиялык коркунучу менен шартталган. Адамдын жаратылышка болгон чыныгы мамилесин аныктоону улантып келе жаткан негизги философиялык негиздердин бири адам Жердин кожоюну жана табияттын эволюциялык өнүгүүсүнүн туу чокусу экендигинен келип чыккан антропоборбордук болуп саналып, адам түрүнүн өнүгүү баскычы анын шартсыз баш ийүүсүнө өткөн. Жаратылышка мындай мамиле кылуу менен жаратылыштын мааниси негизинен адамдын керектөөлөрүн канааттандыруу болгон. Бул антропоборбордук, тагыраагы, ага негизделген практика жаратылышты да, бүтүндөй маданиятты да азыркы абалына алып келди. Антропоборбордук парадигмадан биоборбордука өткөндө гана экологиялык аң-сезимдин философиялык негиздери түп-тамырынан өзгөрүшү мүмкүн.

Үчүнчү бап **“Экологиялык билим берүү кыргыздардын этникалык маданиятынын контекстинде”** деп аталып, эки параграфтан турат.

Үчүнчү баптын **“Кыргыздардын салттуу этномаданияты жана экологиялык аң-сезими заманбап экологиялык билим берүүнүн тарыхый негизи катары”** аттуу биринчи параграфында азыркы экологиялык аң-сезим менен билим берүүнүн тарыхый жана менталдык негиздери катары кызмат кылган кыргыздардын салттуу этномаданиятынын өзгөчөлүктөрү ачылып берилген.

Экологиялык аң-сезим, экологиялык маданият сыяктуу, ар дайым конкреттүү тарыхый мүнөзгө ээ болгон жана боло берет, ал коомдук аң-сезимдин спецификалык, татаал жана карама-каршы формаларынын бири болуу менен күнүмдүк турмуштук тажрыйбага жана турмуштук калыпка жараша туруктуу эволюцияга дуушар болот. Азыркы учурда экологиялык аң-сезимдин эки деңгээлин, атап айтканда, күнүмдүк жана теориялык деп бөлүү адатка айланган. Изилдөөбүздүн бул бөлүмүндө биз кыргыздардын күнүмдүк экологиялык аң-сезимин талдайбыз, анткени, биринчиден, көптөгөн кылымдар бою калыптанып, кыргыздардын басымдуу көпчүлүгүнүн азыркы экологиялык жүрүм-турумун олуттуу түрдө аныктоону улантууда, экинчиден, азыркы экологиялык билим берүүнүн бир түрү болуп саналат.

М.Жумагулов белгилегендей, кыргыздардын илимге чейинки экологиялык идеялары «жаратылыш, жаратылыштын өз ара байланышы жөнүндөгү кабылдоолордун, эмпирикалык идеялардын, көз караштардын, билимдердин, салыштыруулардын, жалпылоолордун жана ишенимдердин, социалдык жана адамзаттык болмуштун (кээде бири-бири менен байланышы жок) уникалдуу системасы. Анын татаал түзүлүшкө ээ болуусу (адамдардын табиятка сыйурмат көргөзүү, суктануу, табынуу принциптери, тотемизм, анимизм, табигый тиричилик объектилерин персоналдаштыруу, антропоморфизм ж.б.) кыргыздар үчүн алардын жашоо чөйрөсүнүн, биосферанын азыркысын жана келечегинин жаратылыш менен ажырагыс байланышта экенин түшүнүү үчүн шарт болгон» [Жумагулов, М. Онтология экологической этики [Текст] / М. Жумагулов. – Бишкек: Илим, 2010. 35-б.].

Кыргыз элинин экологиялык идеялары күнүмдүк, б.а. илимий эмес тажрыйба менен билимдерге негизделүү менен калыптануу мүнөзү жана стили, иштөөнүн практикалык формасы боюнча белгилүү типологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон, алардын ичинен биздин изилдөөбүздүн предметин эске алуу менен төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек: реалдуу менен ойдон чыгарылган (иллюзордук), материалдык жана идеалдуу, объективдүү жана субъективдүү, чындык менен жалганды так ажырата албоо; табияттан тышкаркы күчтөргө ишенүү жана культтарга, мистикалык жана магиялык ырым-жырымдарга сыйынуу; жергиликтүү экологиялык баалуулуктарга берилгендик; жалпы сергек акылга багыт алуу; системанын жоктугу; элестетүүчүлүк жана ой жүгүртүүчүлүк; бирдей эместик, күнүмдүк жашоо жана белгисиздик; салыштырма тардыгы жана айкалышы, карама-каршы көз караштардын байланышуусу; синкретизм, бүтүндүк, б.а. реалдуу дүйнөнүн объектилерин жана кубулуштарын дифференциаланбаган кабыл

алуу; ассоциативдүүлүккө негизделген дүйнөнүн басымдуу образдуу көрүнүшү; рационалдуудан эмоционалдыктын, объективдүүлүктөн субъективдүүлүктүн басымдуу болушу ж.б. [Жумагулов, М. Экологическое мышление в эпистемологическом измерении [Текст] / М. Жумагулов. – Бишкек: Илим, 2005. 16-б.].

Байыркы кыргыздар өздөрүнүн жашаган чөйрөсүнө, белгилүү бир экосистемага толук кандуу киргендиктен, андан акыл-эси жагынан да, руханий жактан да өзүнчө боло алган эмес. Мындай шарттарда жаратылыштын элементтери, күчтөрү жана анын объектилери руханийлешкен. Бардык жерде, кыймылдуу же өзгөртүүгө жөндөмдүү болгон бардык нерседе эргүү байкалган же элестетилген. Табигый чындыкты психологиялык жактан мындай кабыл алуу, башка нерселер менен катар, индивид өзүн табияттын органикалык бөлүгү катары сезгенин жана ишке ашырганын билдириши мүмкүн, ал акыркылардан формасы боюнча гана айырмаланган, бирок маңызы боюнча эмес. Адамдын белгилүү бир табигый чөйрөдө өнүгүүсү табияттын шартсыз үстөмдүгүнүн шарттарында, адамдын көз карашы эч кандай жаныбардын абалынан эч кандай айырмаланбаган учурда, жашоо үчүн курчап турган дүйнөгө көнүшү керек болгон шартта ишке ашкан.

Көчмөн элдер жаратылышка эң аз зыян келтиришкен, же жок дегенде жаратылыш чөйрөсү оңой, толук кандуу калыбына келтирилген. Өтө жупуну эволюциялык потенциалга ээ болгон көчмөндөрдүн саны жана көбөйүшү жагынан отурукташкан элдерден олуттуу түрдө төмөн болгон жана ошол эле учурда жаратылыш чөйрөсүнөн жашоо үчүн зарыл болгон эң аз каражатты иш жүзүндө «алышкан» жана алып келишкен. Чарба жүргүзүүнүн примитивдүү экстенсивдик формасы бир жагынан калктын сандык өсүшүнө, экинчи жагынан өндүрүштү интенсификациялоого олуттуу тоскоол болгон. Бул жагдайлардын экөө тең айлана-чөйрөгө келтирилген зыяндын деңгээлин бир топ төмөндөткөн.

Салттуу коомдордун экологиялык идеялары жалпысынан эмпирикалык маалыматтарга таянып, сөзсүз түрдө табияттагы иштердин чыныгы абалын кыйла ишенимдүү чагылдырган, бирок түпкү маңызына кирүүнүн реалдуу, натыйжалуу аракеттери жок, сүрөттөмө, сыпаттоо түрүндө гана белгилүү бир сандагы элементтерди камтып, табигый кубулуштардын жана процесстердин, алардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн бардык өз ара байланышында жана бүтүндүгүндө түшүнүүгө толук аң-сезимдүү жана максаттуу каалоосу жок, бул, атап айтканда, алар чындыкка кызыкдар эмес экенин билдирген. Акыркы жагдай, чындыгында, алардын экологиялык идеялары жана экологиялык аң-сезими примитивдүүлүк менен гана эмес, өтө туруктуулугу менен да мүнөздөлгөн, анткени, бүткүл адамзаттын тажрыйбасы көрсөткөндөй жана далилдеп тургандай, натыйжалуу изденүүлөр жана көптөгөн чындыктарды так билип, коомду кайра куруу процессине олуттуу таасирин тийгизип, аны олуттуу түрдө тездеткен.

Кыргыз көчмөндөрүнүн мурунку жашоо образын карманып келген мезгилге чейин, б.а. мейкиндикте дайыма орун алмаштырып, анын табият жөнүндөгү ойлору жана ага болгон мамилеси өзгөргөн эмес. Алар жаратылышка өз эркин таңуулабай, тескерисинче, ага шартсыз баш ийип, анын

акыл-эс деңгээлинде үстөмдүгүн моюнга алышкан деген мааниде өзүн табияттан бөлүшкөн эмес. Жаратылыш тынымсыз, терең ой жүгүртүп, аң-сезимде өзүнүн бүтүндөй бүтүндүгү жана гармониясы менен пайда болгон, ага аларды бузбай, ага сиңиш керек болчу. Бирок, айлана-чөйрөгө болгон мындай мамилени мындай гармонияга умтулуу менен эмес, көчмөндүн мүмкүнчүлүктөрү чектелүү, сырткы жагдайлар, табият «талап кылган» шарттарды кабыл алууга аргасыз болгондугу менен түшүндүрүү керек. Жаратылышты түшүнүүнүн ыкмаларына жана формаларына толук ылайык, кыргыз көчмөндөрүнүн экологиялык идеялары жана аң-сезими өнүккөн, аларга табигый жашоо шарты эң олуттуу таасирин тийгизген.

Үчүнчү баптын **“Кыргыздардын этникалык маданиятынын экологиялык билим берүүгө трансформацияланышы: советтик жана постсоветтик мезгилдер”** аттуу экинчи параграфында Кыргызстандын тарыхынын советтик жана азыркы мезгилдериндеги кыргыз этносунун маданиятынын экологиялык билим берүүгө трансформациялануусунун өзгөчөлүктөрү каралды.

Көптөгөн кылымдар бою калыптанып, иштеп келген элдин экологиялык маданияты жана ага байланыштуу экологиялык идеялары аң-сезимдин тынымсыз эволюциясы ишке ашкан табигый тарыхый негиз болуп саналат. Алар өз кезегинде жаратылышка болгон азыркы мамилени, андан тышкары, бардык жагынан болбосо да, көп жагынан, мүнөзүн жана ийгиликтерин же тескерисинче экологиялык билим берүүнүн кемчиликтерин аныктайт. Марксизмдин негизги жоболорунун бири «материалдык турмуштун өндүрүш ыкмасы жалпысынан турмуштун социалдык, саясий жана руханий процесстерин аныктайт. Коомду адамдардын аң-сезими эмес, тескерисинче, коом алардын аң-сезимин аныктайт» [Маркс, К., Энгельс, Ф. Избранные произведения в 3-х т. [Текст] // К. Маркс, Ф. Энгельс; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1979. – Т. 1. 536 б.].

Албетте, адамдын аң-сезиминен коомдун абсолюттук артыкчылыгы жөнүндөгү пикирге макул болбой коюуга болот, бирок жашоо образына жана руханий өндүрүшүнө жалпы аң-сезимге жана өзгөчө экологиялык аң-сезимге айныксыз олуттуу таасирин тийгизген материалдык жашоо шарттары чечүүчү таасир этээрин тануу кыйынга турбайт. Бул көз карандылык абдан жөнөкөй жана ачык-айкын, ал элдин турмушунун материалдык шарттары олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болбосо, анда анын аң-сезими, анын ичинде, албетте, экологиялык аң-сезими да өзгөрбөй тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми, тескерисинче, элдин турмушунун материалдык шарттарынын өзгөрүшү менен анын аң-сезими сөзсүз түрдө өнүгөт. Бул өзгөрүүлөр канчалык маанилүү болсо, аң-сезим ошончолук өзгөрөт. Бул идеяны, позицияны, принципти өзгөчө кыргыз элинин тарыхына, тагдырына колдонууга аракет кыла турган болсок, анда биз дароо эле болжол менен XIX кылымдын ортосуна чейин созулган тарыхый мезгилди камтыган тарых мезгилине көңүл бурууга болот.

Кептин нугу салыштырмалуу бош мейкиндиктин болушу бул мейкиндикте көчүп келген көптөгөн кыргыз уруулары менен уруктарына коңшу элдерден келген кандайдыр бир олуттуу маданий жана башка таасирлерден качууга

мүмкүндүк бергендигинде турат. Бирок XIX кылымдын орто ченинде Орто Азия чөлкөмүндө отурукташкан элдердин демографиялык өсүшүнө байланыштуу бош жерлер байкаларлык азыраак болгон. Бул процесстин натыйжаларынын бири түштүк кыргыз аймактарынын Кокон хандыгына кошулушу болгон. Натыйжада түштүк кыргыздардын уруктары менен уруулары, жарым-жартылай түндүктөгүлөр дээрлик тынымсыз отурукташкан элдердин маданий таасиринде калган.

Кыргызстандын Россия империясынын курамына кошулуусу менен кыргыз эли үчүн таптакыр жаңы болгон цивилизациялык шарттарга дуушар болушту. Коомдук убакытты тездетүү тенденциясын, тагыраак айтканда, анын жүрүшүн тездеткен нерселердин бардыгын так аныктоо, адамдын интеллектинин, тынымсыз өсүп жаткан билимдин, ойлоп табуулардын, уламдан-улам жаңы каражаттарды жана технологияларды колдонуусунун аркасында тездетип жатат. Андыктан кыргыз элинин алдында коюлган жаңы саясий-маданий шарттарда олуттуу тереңдикте жана масштабда маданий-менталдык трансформациялоо зарылчылыгы келип чыккандыгына байланыштуу татаал маселе турат. Бүткүл кең мамлекетте Совет бийлигинин орношу менен бул процесс бир топ ылдамдыка ээ болду.

Кыргызстан СССРдин курамындагы республикалардын бири жана борборлоштурулган саясий-укуктук жана экономикалык система болгондуктан, өз алдынча саясатты, анын ичинде айлана-чөйрөнү коргоо тармагында да иш жүргүзө алган эмес. Башка жагынан алганда, баары ушунчалык жөнөкөй болгон эмес. Маселе мамлекет, ошону менен бирге элдин өзү да алардын алдында турган көптөгөн социалдык-экономикалык маселелерди чечүүгө аргасыз болгондугунда турат. Мына ушундан улам советтик чарбалык түзүлүштүн бардык кемчиликтерине жана чыгымдарына, мамлекеттин жаратылышка жана жерге болгон мамилесине карабастан, кыргыздардын басымдуу бөлүгүндө алардын жаратылышка болгон мамилесин массалык түрдө реформалоого байланыштуу өзгөрүүлөр болуп, жалпысынан оң же нейтралдуу түрдө кабыл алынган. Тарыхтын совет доорунда кыргыз элинин жаратылышка болгон мамилесин түп-тамырынан бери өзгөртпөй коюуга мүмкүн болбогон цивилизациялык бурулуштар катары туура мүнөздөлгөн өзгөрүүлөр боло баштаган. Кыргыз элинин турмуш-тиричилиги түп-тамырынан бери өзгөргөн, массалык түрдө отурукташуусу анын бардык натыйжалары менен туруктуу мүнөзгө ээ болгон.

Совет мамлекетинин өнүккөн экономиканы мүмкүн болушунча тезирээк түзүүгө умтулгандыгынын эн маанилүү натыйжаларынын бири катары жалпыга бирдей орто билимди киргизүү болгон. Дал ушул азыркы катаал илимий принциптерге курулган билим берүү кыргыздардын мурунку салттуу экологиялык идеяларына жана экологиялык аң-сезимине эң олуттуу сокку урган, эгерде алар жаратылыштын табигый мыйзамдарын толук өздөштүрбөсө, кандай болгон күндө да анимизм жана башка салттуу ишенимдерден биротоло баш тартышкан. Бирок кыргыздардын мурунку идеялары жана ишенимдери менен бирге жаратылышка болгон мурунку мамилеси, албетте, сөзсүз түрдө жоголгон. Бирок, маселе билим берүү менен гана чектелбейт. Адамдын табияттын «эзүүсүнөн» боштондукка чыгуу анын жашоосу үчүн зарыл болгон товарларды коопсуз жана салыштырмалуу ыңгайлуу жашоо үчүн жетиштүү санда өндүрүү жөндөмдүүлүгү менен байланыштуу болгон. Адамдын табигый кырсыктарга болгон сезими качан гана

адам өзүнө керектүү санда жана сапатта жашоого керектүү продукцияны өндүрүүнү үйрөнгөндө жоголот.

Эгерде экологиялык билим берүүнүн көз карашында жаратылышка болгон мамилени аныктагыбыз келсе, анда билим берүү жаратылышты баш ийдирүүгө, адамдардын жашоосун жакшыртуу үчүн жер байлыктарын чеги жок өндүрүүгө багытталып, табигый байлыктын чектүү экенин эске алган эмес. Мамлекеттин идеологиясында жана анын чарбалык ишмердүүлүгүндө жаратылышка экинчи даражадагы роль берилген. Биринчи кезекте социалдык-экономикалык маселелерди чечүү турган. Ошентип, Советтер Союзунда экологиялык билим жок эле эмес, анын үстүнө экологияга каршы багытталган. Бирок, бул дүйнөнүн дээрлик бардык жеринде болгон. Жаратылыш менен адамдын өз ара аракеттенүүсүндө ага дайыма баш ийген роль берилген. Кыргыз эли бул парадигмага тарыхтын совет доорунда кирген.

Кыргызстан саясий өз алдынча эгемендуулукко жетишкенден баштап өлкөбүздө экологиялык кырдаал туруктуу начарлай баштаган, ага элдин жашоо деңгээлинин төмөн болушу, экономиканын алсыз өнүгүүсү жана жаратылыш байлыктарын туура эмес пайдалануусу таасир берди. Булар элибиздин экологиялык аң-сезиминин, экологиялык билиминин кандай даражада экенин негизинен аныктайт.

Бүгүнкү күндө олуттуу экологиялык көйгөйдү төмөндөгүлөр түзөт: абанын булганышы, суунун булганышы, республиканын тоолорунун экосистемасынын бузулушу, өнөр-жай таштандылары, жаратылыш жана техногендик кырсык, токой территориясынын сакталышы. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн Кыргызстанда натыйжалуу экологиялык билим берүү системасын түзүүгө көңүл буруу менен финансылык каражат бөлүп, максаттуу жана натыйжалуу экологиялык саясатты жүргүзүү керек.

Диссертациянын корутундусунда төмөнкүдөй жыйынтыктар берилген:

1. Азыркы дүйнөдө экологиялык билим берүү ага болгон реалдуу муктаждыктан ачык жана олуттуу артта калууда. Ар кандай экологиялык теориялар жана жалпысынан азыркы экологиялык парадигма абдан тез өнүгүп жатат. Бирок, бул темп да жетиштүү эмес экендигин айтуу керек. Бул сөз экологиялык билим берүүгө да тиешелүү, ал негизинен бүтүндөй чечилгис саясий маселелердин болушуна байланыштуу дүйнөлүк илимий парадигманын формасын ала албайт. Чындыгында ар бир мамлекет өзүнүн экономикалык күчү жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша экологиялык билим берүү маселесин жергиликтүү деңгээлде чечүүгө аракет кылууда.

2. Экологиялык аң-сезим коомдук турмуштун жана мамилелердин татаалдануу процессинин натыйжасы жана чагылышы болгон өзүнүн туруктуу татаалдануусунун туруктуу тенденциясын камтыйт. Азыркы учурда экологиялык аң-сезимге табият жана коом, алардын өз ара байланышы, алар жөнүндөгү айрым теориялардан, көз караштардан, идеялардан тышкары, азыркы дүйнөдө экологиялык тең салмактуулуктун бузулушу көп учурда кайтарылгыс болуп санала тургандыгын жана жаратылышты коргоонун актуалдуу зарылдыгын түшүнүү кирип, жаратылыш ресурстары, айлана-чөйрө, бул өз кезегинде жеке адамдарды да, коомдук кыймылдарды да жаратылышты коргоого активдүү катышууга жана

келечек муундардын алдында жоопкерчиликтүү болууга үндөйт. Экологиялык билим берүү, жок эле дегенде, азыркы түрүндө, реалдуулукка гана эмес, келечек муундардын жашоосуна кам көрүүгө багытталган болушу керек. Анын экологиялык аң-сезимге тийгизген таасири азыркы учурду гана эмес, келечекти, жакынкыны жана алыскыны да камтып турат.

3. Экологиялык маселелердин өтө актуалдуулугуна карабастан, дээрлик бардык деңгээлде – жергиликтүү, региондук жана глобалдык – экологиялык билим берүү иш жүзүндө өзүнүн башталышында калууда, б.а. ал дагы эле толугу менен өз алдынча жана салыштырмалуу толук теориялык- практикалык дисциплина катары калыптанган. Азыркы учурда, ар кайсы өлкөлөрдө, бирок алардын бардыгында эмес, ар кандай деңгээлдеги окуу жайларында белгилүү экологиялык программалар бар, бирок алар милдеттүү түрдө эмес, факультативдик болуп саналат. Чындыгында, өз алдынча илимий дисциплинанын бардык зарыл атрибуттарына ээ болгон өз алдынча багыт түрүндө экологиялык билим жок. Экологиялык билим берүүнүн бирдиктүү парадигмасы жок. Ар бир өлкө өзүнүн түшүнүгүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө таянып иш алып барышат. Ошентип, экологиялык билим иш жүзүндө жергиликтүү деңгээлде калыптанат. Бир нече ондогон жылдарга карабастан, экологиялык билим берүү жаңы дисциплина бойдон калууда.

4. Азыркы учурда адамзаттын жашоосун камсыз кылуу үчүн зарыл болгон эң көп суроо-талапка ээ болгон ресурстардын бири болуп энергетикалык ресурстар саналат, алардын ичинен эң көп суроо-талапка ээ болуп мунай, газ жана көмүр эсептелет. Алардын баары кайра жаралбагандыктан, азыркы кылымда түгөнүп калышы мүмкүн. Бирок азыркы учурда алар энергиянын жалгыз булагы эмес, экинчи жагынан, газ жана мунай салыштырмалуу жакында эле кеңири колдонула баштады, бул аларды өндүрүү, ташуу, сактоо жана кайра иштетүү үчүн зарыл технологиялардын жоктугу менен шартталган. Ошентип, тазаланган мунай XIX кылымдын экинчи жарымында гана колдонула баштаган. Мындан тышкары, аларды энергия катары колдонууга жөндөмдүү ар кандай керектүү техникалык каражаттар болгон эмес. Адам жаңы билимге ээ болгон сайын, анын алдында жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылат.

5. "Мамлекеттик саясат - мамлекеттин экологиялык саясаты - экологиялык билим берүү" чынжыржасында мамлекеттик саясат калган эки элемент үчүн негиз болуп саналат. Өз кезегинде мамлекеттик саясат көптөгөн факторлор менен жагдайлардан: мамлекет менен бизнестин кызыкчылыктарына жана максаттарына, алардын мүмкүнчүлүктөрүнө, ресурстар базасына, мамлекеттин экономикалык жана аскердик күчүнө, учурдагы милдеттерге жана шарттарга, географиялык шарттарга ж.б.у.с. көз каранды. Азыркы мамлекеттердин өнүгүү практикасы көрсөткөндөй, экология тармагында алардын ар бири өзүнүн материалдык-техникалык жана башка мүмкүнчүлүктөрүнө жараша гана эмес, ошондой эле кызыкчылыктарына ылайык экологиялык саясатты жүргүзөт. Практика көрсөткөндөй, эгерде бул кызыкчылыктар экологиялык талаптарга жана принциптерге карама-каршы келсе, анда кызыкчылыктар көп учурда жаратылыш чөйрөсүн коргоо зарылдыгынан жогору турат.

6. Түпкүлүгүндө өзүн табияттан ажырата албаган, байыркы кыргыздар табигый түрдө өзүн анын органикалык бир бөлүгү катары эсептешкен, бул биринчи

кезекте алардын жаратылышка тышкы дүйнө менен жагдайлардан толук көз каранды болгондугунан улам болгон. Бул көз карандылыкты пайда кылган нерсе, жаратылыштын объективдүү мыйзамдары жөнүндө билимдин жоктугу болуп саналат. Бул билимдеги боштук калыптанган жашоо көндүмдөрү, практикалык тажрыйба жана эмпирикалык мүнөздөгү билимдер менен компенсацияланган, б.а. бул тажрыйбанын негизинде болгон. Албетте, бул билим сырткы дүйнөнүн жана табияттын адамдын акыл-эсине жана рухуна чексиз үстөмдүгүнөн кутулуу үчүн жетишсиз болгон. Мындан тышкары, кыргыздардын көчмөн жашоо образы жана ага тиешелүү чарба жүргүзүү формалары, кыргыздардын бай ой жүгүртүүсү сөзсүз түрдө толугу менен пайдаланылган логикалык эрежелердин жана принциптердин системалуу, туруктуу негизине дал келет.

7. Кыргызстандын тарыхынын советтик жана постсоветтик мезгилдеги жашоо образынын жана жашоо шартынын түп-тамырынан бери өзгөрүшү, жаңы билимдерге ээ болушу сезилерлик менталдык жылыштарга алып келди. Бул биринчи кезекте жаратылыш жөнүндө билимге жана ага болгон мамилеге тиешелүү болгон. Киргизилген билим берүү системасынын аркасынан бир нече муундун ичинде кыргыздар жаратылышка болгон мамилесин түп-тамырынан бери өзгөртүп, менталдык деңгээлде «кожоюндан» «кызматкерге», «баш ийүүчүгө» айланган. Кыргыздардын басымдуу көпчүлүгүндө табиятка болгон коркуу, кастарлоо мамилеси мурункудай болбой калган. Ал башка бардык отурукташкан элдердей эле жаратылышка ар кандай ресурстардын жана байлыктын булагы катары мамиле жасап, ушул байлыктарды казып алуу менен көйгөйүн чечкен. Жаратылышка болгон толук көз карандылыкка, андан жашоо үчүн зарыл болгон ресурстарды эффективдүү алып чыгууга болгон жөндөмсүздүккө негизделген табиятты өтө аздектөөнүн мурунку парадигмасы жаңысы менен алмашып, товарды үзгүлтүксүз өндүрүүгө жана керектөөгө багытталган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫНЫН НЕГИЗИНДЕ ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Козубекова Ч.С. Экологическое образование в Кыргызской Республике в современных условиях [Текст] / Ч.Козубекова //Гуманитарные проблемы современности - Бишкек, 2010 г - с.371-374
2. Козубекова Ч.С. Просвещение человека как фактор изменения отношения к природе. [Текст] / Ч.Козубекова // Гуманитарные проблемы современности. -Бишкек, 2010 г - с.375-382
3. Козубекова Ч.С. Влияние промышленных аварий на экологическую обстановку в регионах мира. [Текст] / Ч.Козубекова // Гуманитарные проблемы современности. - Бишкек, 2011г.- с.364-369
4. Козубекова Ч.С. Природные ресурсы и их рациональное использование. [Текст] / Ч.Козубекова //Гуманитарные проблемы современности-Бишкек, 2011г. с.369-376
5. Козубекова Ч.С. О некоторых особенностях экологического сознания [Текст] / Ч.Козубекова //журнал Modern science учредители: Научно-

информационный издательский центр «Институт стратегических исследований», №11-1 - Москва, 2020 г. - с.295-298

6. Козубекова Ч.С. Внутренняя взаимосвязь между экологическим сознанием и экологическим образованием [Текст] / Ч.Козубекова //журнал Modern science учредители: Научно-информационный издательский центр «Институт стратегических исследований», №11-1. - Москва, 2020 г -с.298-300

7. Козубекова Ч.С. Особенности обыденного экологического сознания и экологических представлений киргизов [Текст] / Ч.Козубекова //журнал Modern science учредители: Научно-информационный издательский центр «Институт стратегических исследований», №12-5 -Москва, 2020 г. - с.216-219

8. Козубекова Ч.С. К вопросу о сущности экологического образования [Текст] / Ч.Козубекова //журнал Modern science учредители: Научно-информационный издательский центр «Институт стратегических исследований» -№12-5, Москва, 2020 г -с.216-219

9 Козубекова Ч.С. Цивилизация и экологический императив журнал [Текст] / Ч.Козубекова //Вестник Российского государственного социального университета» - Ош, 2022 г.-с.108-112

10 .Некоторые основополагающие особенности отношения древних кыргызов к природе [Текст] / Ч.Козубекова // Вестник «Российского государственного социального университета» - Ош, 2022 г.-с.113-117.

11.Formation of the world view paradigm of environmental education in the context of global problems of modernity [Text]/ Ch. Kozubekova //Norwegian Journal of development of the International Science - Oslo, 2023, №105 - P.479-82

Козубекова Чынарбүбү Стамбековнанын 09.00.11 – социалдык философия адистиги боюнча философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Экологиялык билим берүү философиялык рефлексиянын өнүгүндө» аттуу диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: экологиялык маселелер, философия, экологиялык ан-сезим, экологиялык билим берүү, билим, табият.

Изилдөөнүн объектиси болуп экологиялык билим берүүнүн социалдык-философиялык табияты жана анын логико-гносеологиялык реконструкциялары болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети - экологиялык билим берүүнүн социалдык-философиялык маңызын концептуалдык өнүгтөн андоонун теоретико-логикалык ыкмалары жана түшүнүктүк формалары.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги **максаты** болуп глобалдык масштабдагы эле эмес, Кыргыз Республикасынын чектериндеги локалдык деңгээлдеги да экологиялык билим берүүнүн калыптануусу менен байланышкан маселелер менен өзгөчөлүктөрүнө социалдык-философиялык талдоо жүргүзүү эсептелет.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргызстанда азыркы мезгилге чейин экологиялык билим берүү маселесине арналган комплекстүү философиялык изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Аталган иш белгилүү бир деңгээлде аталган боштукту толуктап турат.

Изилдөөнүн **илимий жаңылыгына** төмөнкү жоболорду таандык кылууга болот: - социалдык-философиялык талдоонун объектиси катары “экологиялык билим берүү” түшүнүгүнө теориялык-методологиялык аныктама берилди; экологиялык ан-сезим менен экологиялык билим берүүнүн өз ара байланышы ачылып берилди; экологиялык билим берүүнүн философиялык негиздери аныкталды; глобалдык экологиялык кризисти алдын алууга жана адамзаттын жашап кетүүсүн камсыз кылууга шарт түзгөн негизги факторлору ачылып берилди; жаны экологиялык ан-сезимдин жана планетанын масштабындагы экологиялык билим берүүнүн калыптануусуна тоскоолдук кылуучу себептери аныкталды; азыркы экологиялык билим берүүнүн тарыхый жана менталдык негиздери катары кызмат кылуучу кыргыздардын салттуу экологиялык билимдеринин өзгөчөлүктөрү ачып берилди; Кыргызстандын тарыхынын советтик жана азыркы мезгилдеринин экологиялык билим берүүсүндөгү кыргыз этносунун маданиятынын трансформациясынын өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Илимий жаңылыка коргоого сунуш кылынган кээ бир жоболорду, диссертацияда берилген корутундуларды таандык кылууга болот.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары, андан тышкары теориялык-методологиялык принциптер жана ыкмалар философия, экология, экологиялык билим берүү, глобалистика, маданият философиясы, маданият таануу ж.б.у.с. атайын курстарды түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдары ЖОЖдо көрсөтүлгөн дисциплиналар боюнча лекциялык курстарда колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, алар бул тема боюнча кийинки изилдөөлөргө жана Кыргызстандын экологиялык саясатын иштеп чыгууга негиз катары колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар экологиялык билим берүү маселелери туурасындагы социалдык-философиялык билимдерди кенейтүүдө жана терендетүүдө колдонулушу ыктымал. Социалдык-философиялык концепцияга жалпыланган изилдөөдөгү материалдар Кыргызстанда эле эмес, чет мамлекеттердеги экологиялык билим берүү маселелерин талдоого алууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Козубековой Чынарбубу Стамбековны на тему: «Экологическое образование в контексте философской рефлексии», представленной на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – социальная философия

Ключевые слова: экологические проблемы, философия, экологическое сознание, экологическое образование, знание, природа,

Объектом исследования является социально-философская природа и логико-гносеологическая реконструкция экологического образования.

Предмет исследования - теоретико-логические методы и понятийные формы концептуального осмысления социально-философской сущности экологического образования.

Основной целью диссертации является социально-философский анализ проблем и особенностей, связанных с формированием экологического образования как в глобальном масштабе, так и на локальном уровне, в пределах Кыргызской Республики.

Научная новизна исследования. До настоящего времени в Кыргызстане не проводилось комплексного философского исследования, посвященного проблеме экологического образования. Данная работа в определенной мере восполняет данный пробел.

К научной новизне исследования можно отнести следующие моменты: проведена теоретико-методологическая интерпретация понятия «экологическое образование» с учетом развития социоприродной системы; выявлена диалектическая взаимосвязь экологического сознания и экологического образования; определены философские основания экологического образования; выявлены основные факторы, которые могут позволить преодолеть глобальный экологический кризис и обеспечить выживание человечества; определены причины, препятствующие формированию нового экологического сознания и экологического образования; выявлены особенности традиционного экологического сознания и культуры кыргызов, выступающих в качестве исторической и ментальной основы современного экологического сознания и образования; проанализированы особенности трансформации экологического сознания и культуры кыргызского этноса в экологическое образование в советский и современный периоды истории Кыргызстана. К научной новизне можно отнести также отдельные положения, вынесенные на защиту, и выводы, представленные в диссертации.

Рекомендации по использованию. Материалы диссертационного исследования, а также теоретико-методологические принципы и подходы, использованные в работе, могут быть использованы при создании специальных курсов по философии, экологии, экологического образования, философии экологии, культурологии и др.

Область применения. Материалы диссертации могут быть использованы в лекционных курсах в ВУЗах по указанным дисциплинам. Кроме того, они могут быть использованы в качестве основы для последующих исследований по данной тематике и выработке экологической политики в Кыргызстане. Результаты исследований могут быть использованы в расширении и углублении социально-философских знаний о проблемах экологического образования. Материалы в исследовании, обобщенные в социально-философскую концепцию, могут использоваться при анализе проблем экологического образования как в Кыргызстане, так и за рубежом.

SUMMARY

dissertation by Chinarbubu Stambekovna Kozubekova on the topic: “Ecological education in the context of philosophical reflection”, submitted for the academic degree of Candidate of Philosophical Sciences in specialty 09.00.11 – social philosophy

Key words: environmental problems, philosophy, environmental consciousness, environmental education, knowledge, nature.

The object of the research is the socio-philosophical nature and logical-gnosological reconstruction of ecological education.

The subject - theoretical and logical methods and conceptual forms of conceptual understanding of the socio-philosophical essence of ecological education.

The **main goal** of the dissertation is a socio-philosophical analysis of the problems and features associated with the formation of environmental education both on a global scale and at the local level within the Kyrgyz Republic.

Scientific novelty of the research. Until now, a comprehensive philosophical study devoted to the problem of environmental education has not been conducted in Kyrgyzstan. This work fills this gap to a certain extent.

The scientific novelty of the study includes the following points: a theoretical and methodological interpretation of the concept of “ecological education” was carried out, taking into account the development of the socio-natural system; a dialectical relationship between environmental consciousness and environmental education has been identified; the philosophical foundations of environmental education are determined; the main factors have been identified that can help overcome the global environmental crisis and ensure the survival of humanity; the reasons that impede the formation of a new environmental consciousness and environmental education are identified; the features of the traditional environmental consciousness and culture of the Kyrgyz people have been identified, acting as the historical and mental basis of modern environmental consciousness and education; the features of the transformation of environmental consciousness and culture of the Kyrgyz ethnic group into environmental education in the Soviet and modern periods of the history of Kyrgyzstan are analyzed. Scientific novelty can also include individual provisions submitted for defense and conclusions presented in the dissertation.

Recommendations for use. The materials of the dissertation research, as well as the theoretical and methodological principles and approaches used in the work, can be used to create special courses in philosophy, ecology, environmental education, philosophy of ecology, cultural studies, etc.

Application area. The dissertation materials can be used in lecture courses at universities in the specified disciplines. In addition, they can be used as a basis for subsequent research on this topic and the development of environmental policy in Kyrgyzstan. The results obtained during the study can be used to expand and deepen socio-philosophical knowledge about the problems of environmental education. The materials in the study, generalized into a social and philosophical concept, can be used in analyzing the problems of environmental education both in Kyrgyzstan and abroad.

Кагаздын форматы 60 х 90/16. Көлөмү 1,5 п. л.
Офсеттик кагаз.Нускасы 50 даана.
“Софбасмасы” ЖК да басылып чыкты
720020, Бишкек шаары, Ахунбаев көчөсү, 92.